U 14102

U 14102

Slovanská knihovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186288811
3186288811

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

УКРАІНСЬКИЙ ГЕТЬМАН

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

І

КОЗАЧЧИНА.

220951

ІВ. ЛЕВІЦЬКОГО.

ЛЬВІВ.
В „Першій Звязковій Друкарні“, під зарядом А. Маньковського.
1878.

Digitized by Google

21.14102.

Digitized by Google

КОЗАЧЧИНА.

ПОЛЬСЬКІ КОРОЛІ НА УКРАЇНІ.

В Польщі 1386 року по Христовому Різдві не стало короля. Зосталась молода королівна Ядвига. Польські пани й духовні задумали видати ії заміж за українського й литовського великого князя Ягелла і обіцяли вибрати ёго собі за короля: ім хотілось загарбати собі Литву й Україну. Ягелло приїхав в польську столицю, Краків, оженився з Ядвигою, став польським королем і разом з тим великим князем Литви і України. Од того часу Польща почала забирати в свої руки Україну хитрощами та мудрощами: не силою, не військом Польща забрала Литву й Україну. Литовцям і українцям не сподобалося, що Ягелло зостався жити в Кракові, і вони вибрали собі за великого князя Ягеллового брата в первих, Вітовта. Вітовт правив Україною й Литвою, як самостійний князь і хотів зовсім одрізнитись од Польщі. Після Вітовта великим князем на Україні й Литві був Вітовтів брат, Свідригелло, князь православної віри і душею українець. Він не любив Польщі і цілий свій вік одбивався од Ягелла й поляків. Після ёго недовго був великим князем Сигизмунд, другий Вітовтів брат, а за ним іще був українським великим князем Ягеллів син, Казимір, вже зовсім поляк і католик. Після смерти польського короля Владислава, Ягеллового сина, поляки вибрали польським королем Казиміра, і од того часу вже не було свого великого князя на Україні.

Україна й Литва стали часткою польського королівства. І почалося велике лихо для України; в рівні з тим лихом Татарська Орда була тільки на один день журбою. Всі польські

Digitized by Google

королі, а за королями польські пани й духовні зразу стали на тому, щоб з українців поробити поляків. Всі вони робили добро тільки для нашої української шляхти, а за те ж всі вони наробили багато лиха для українського й білоруського народа: вони зробили наш народ панщанним.

Ще на Україні й Литві були свої великі князі, а Польща вже почала простягати на Україну свою велику руку. Всі польські королі робили те, що робив у казці вовчик-братік лисицці-сестрицці: попросився покласти на лисиччин віз одну лапу, а за нею поклав другу, а потім третю й четверту; потім поклав хвоста, а далі сів на віз, та й поламав сестрицці воза. Польща сіла на наш віз, поламала нашого воза, сама впала, та й убилася на смерть.

Вже Ягелло будував на нашій землі католицькі церкви, одписував на їх землю, заводив на нашій землі нові городи й села і заселяв їх поляками й німцями, надаючи їх такими правами, яких не мали українські городи й села; поляки й німці не платили в казну такої податі, як українські городяне й селяне. Ті українські пани, що ставали католиками, не платили податі, доставали од короля землю і брали плату за військову службу, а православні пани не мали такого права і мусіли служити в війську без плати.

Син Ягелла, король Владислав, робив діло ще хитріше: він дав однакове право православним дворянам з католицькими українськими дворянами, а православне духовенство зрівняв з польським католицьким духовенством. Тоді українська шляхта і духовенство помирились з королем та так і прилипли до Польщі, бо зачули свою вигоду. Наслідник Владислава, король Казимір, зробив ще більше, бо за ёго вже не було свого великого князя на Україні: в більші українські городи, де колись були удільні князі, він настановив воєвод і каштелянів, чи губернаторів, зовсім як було в Польщі. В Київі, після смерти князя Михайла з роду Ольгерда, од 1476 року вже почалися воєводи чи польські губернаторі. Всі князі з роду святого Владиміра і Гедемина, які ще були живі, поставали великими панами чи поміщиками в менчих

Digitized by Google

городах та в селах. Всі ті роди князів од св. Владимира й Гедемина, Острожські, Заславські, Вишневецькі, Збаражські, Тишкевичі, Черторижські, Сангушки, Рожінські, Четвертинські, Паци, всі ще були тоді православні і українці і поставали великими панами в своіх землях в Київщині, в Полтавщині й на Волині. Хоч вони вже не були удільними князями, чи царями, але в своіх маєтностях робили, що хотіли, не питаючись короля. Вони мали навіть військо коло дворів. За таке право вони ще більше полюбили Польщу і кинулись до неї, як мухи до меду. Після смерти Казиміра, був королем в Польщі Ян, а потім Олександер. Олександер дав ще більше права українським панам і зрівняв їх зусім з польскими панами. Пани забрали собі всю землю і почали переводити людей з одного місця на друге. Простий народ зостався тоді зовсім без землі. Хоч такої панщини, яка вона була потім, ще не було, але пани робили з безземельним народом, що хотіли. За цёго короля Олександра був перший початок панщини.

В першій половині шістнадцятого віку, після короля Олександра, були королями Сигизмунд Перший і Сигизмунд-Август Другий. Вони дали ще більше права над селянами українським панам. Пани стали у себе в маєтностях просто королями: вони мали право судити народ, одіймали право судити людей од сільских куп, чи громад, і могли карати селян смертю, як королі. Кожний пан, вбивши свого або чужого хлопа, аби тільки не шляхтича, платив тільки грішми пеню. Українські пани зачули, що ім добре жити з Польщею і пристали до неї з щирим серцем. Вони почали цуратись своєї української мови, почали говорити й писати по польський, іздили вчитись в польські городи в польських школах, і вертались на Україну поляками, а де котрі й католиками.

За короля Сигизмунда Першого прийшли в Польщу зза границі єзуіти. То були католицькі ченці, що готові були навсе добре й лихе тільки для того, щоб повернути православних на католиків. Єзуіти розсипались по Литві, Україні й Білій Русі, почали будувати великі манастирі і заводити польські школи. В тих школах вони вчили добре, ще й гро-

Digitized by Google

шей не брали, хоч брали хлібом, дровами або одежою. Українські пани давали своіх дітей в єзуіцькі школи. Іх діти виходили звідтіль поляками й католиками. І швидко більша частка українських панів поставала поляками й католиками і почала зневажати український язик, православну віру і український народ. Польща зробила, що так хотіла: переманила до себе українське дворянство.

Сигизмунд Август був останній король з роду Ягелла. Він тричі був жонатий і не мав дітей. Після ёго не було наслідника. Поляки побачили, що можуть втратити Україну й Литву, бо іх держали при Польщі литовські князі, Ягеллові наслідники. Тепер по смерти остатнёго Ягелловового потомка, Сигизмунда-Августа, Україна й Литва мали право вибрати собі свого великого князя і одділитись од Польщі. Поляки почали вговорювати литовських і українських панів на віки пристати до Польщі. Між українськими панами ще багато було православних. Вони чули біду од Польщі і не хотіли на те пристати. Литовські пани були вже давно католиками, але на той час багато з іх прийняло лютеранську чи німецьку віру. Між ними литовський князь Миколай Радзівіл, на прозвище Чорний, був лютеранськоі віри і не згожувавсь пристати до Польщі. Він швидко вмер, і Сигизмунд-Август звелів польським, литовським та українським панам і духовенству зіїхатись в город Люблин, щоб на віки постановити Унію, тоб-то щоб навіки Польща, Литва й Україна були одним царством і мали одного короля.

1569 року король, пани й архиєреі зіїхались в Люблин. Польські пани сіли в одній горниці, а українські й литовські в другій. Довго вони радились, але українські й литовські пани не хотіли приставати на ту Унію: вони боялись, що Польща зовсім знесе православну віру на Україні, а лютеранську на Литві. Король переходив з одноі горниці в другу, вговорював українських і литовських панів, що вони будуть вольні і рівні з польськими і таки вговорив іх: вони підписали Унію і постановили, щоб Польща, Литва й Україна мали одного короля в Варшаві; щоб на Великій раді в Варшаві українські й литовськкі пани й архиєреі сиділи на рівні

Digitized by Google

з польськими. Ту Унію підписав і Косцянтин Острожський, найбільший і найбагаччий православний український пан, що був тоді Київським воєводою. Всі клялись і присягали, що вони пристають до Унії, як рівні з рівними, як вольні з вольними..

Та Люблинська Унія була початком великого лиха для України. Навпісля вийшло так, що ми з рівних і вольних та стали польськими наймитами, а поляки стали панами над нами. Королі й польські пани не справдили свого слова. І хоч був поставляний такий закон, щоб поляки не мали права селитись і жити на Україні, та королі не вважали на той закон. Польські пани, польські ченці єзуіти так і полізли сараною на Україну й на Білу Русь, хоч і не зачіпали ще православної віри.

Після Сигизмунда-Августа поляки обібрали собі за короля венгерського князя Степана Баторія. Не вважаючи на Унію, він задумав зовсім злити до купи Україну, Литву й Польщу, хоч і говорив зовсім инакше: він говорив, що не хоче силувати українського народа до католицтва, бо од того Польща й Україна стануть ворогами. Але він знав, звідкіль ишло лихо для Польщі і добро для України. Він почав губити українських козаків. Як польські королі й пани задумали згубити Україну, вже виросла на Україні козацька сила. На поміч Україні, наче з землі виросли козаки і стали проти Польщі.

ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ГЕТЬМАНИ.

За давніх українських князів з роду святого Володимира і Гедемина не було козаків на Україні. Козаки на Україні появились тисяча пьятьсотого року після Христового Різдва, чи в кінці пьятьнадцятого віку по Христовому Різдві, як над Україною панували польські королі. В той час татарська Орда розсипалась скрізь понад Азовським і Чорним морем аж до Дунаю, а найбільше засіла великим гніздом в Криму і коло Дністра, над Лиманом, до тепер Аккерман, по тодішнёму

Digitized by Google

Білгород. З Криму й Білгорода татари почали часто нападати на Україну. Так 1482 року кримський хан, Менглі-Гирей напав на Київ, спалив город і Печерський манастир і погнав багато народа в неволю. На Українській гряниці треба було ставити сторожу: на могилах в степу сторожі запалювали смоляні бочки, як тільки наближались з степу Татари. Татари йшли на Україну трёма шляхами: Чорним, Кучманським і Волоським. Чорний шлях ишов коло Черкас, Корсуна, Київа, Луцька до Львова; Кучманський через Подоль, а Волоський через Молдавію й Покутя до Львова. Од Галича й до Черкас треба було ставити в степах сторожу.

В Татар були в Перекопі в Криму і в Білгороді татарські козаки. То була легка татарська конниця. Татарські козаки на конях з списами в руках часто нападали на українські гряниці. Тоді українці почали й сами козакувати на татар. Міщане з городів і селяне почали виїжжати на конях на степи і одбиватись од татар, обороняючи гряниці. Декотрі плавали по Дніпру аж за Дніпрові пороги, ловили там рибу, звіря, і, одбиваючись од татарських козаків, привозили рибу в Київ на продаж, як теперішні чумаки. Вони таксамо почали зватись ще в 1499 році козаками, тоб-то воінами. Так-то перші козаки були з городян, з міщан і появились поперед усёго в Черкасах, в Каневі та в Київі. Воєводи й старости в городах набірали силою міщан в військо, веліли ім виїзджати на конях з збруєю і сами водили їх на татар. 1516 року вже було в Черкасах, Каневі та в Київі козацьке військо з міщан. Козаччина вже була в той час чималою силою на Україні. Ці козаки звались городовими чи міськими. Їх водили на войну воєводи чи губернаторі, і старости, а старостами тоді звались на Україні православні й польські пани, котрим король давав скарбові маєтності до животя, і тільки брав од їх за те четверту частку дохода на військо й на кріпості. Ці старости в Черкасах та Каневі ставали козацькими старшинами чи гетьманами. Першими козацькими гетьманами були: Предеслав Ляндскоронський, староста з Хмельника, Каневський староста Остап Дашкович, а потім Дмитро Вишневецький, на прізвище Байда.

Digitized by Google

Важко було міщанам служити козаками і вести своє ремество. Королівські воєводи й старости брали з їх багато податі, силували до служби в козаках, і вони втікали на вольні степи, на Дніпрові пороги; за ними втікали й селяне од своїх панів.

Ці втікачі збіралися за Дніпровими порогами на островах і заклали там Січ. Се була зовсім вольна, степова козаччина. Вона не хотіла знати ні королівських воєвод, ні самого короля. Так сталася Запорожська Січ. Вона з початку була на острові Томаківці низче порогів, але найдовше вона була на острові Хортиці.

Коли козаки заклали Січ, ми не знаємо; але можна сказати, що вона сталась з початку шістнадьцятого віку. Кому з міщан та селян важко було жити на Україні, той утікав од воєвод та панів на вольні степи і ставав вольним козаком. Козаки ловили рибу, звіря, нападали на татар, на багатих купців, що іхали в Київ та в Московщину і часто набірали багато добутку. В Січ приймали усякого, хто тільки приходив, хоч би він був лях чи татарин; але кожний мусів прийняти православну віру і стати українцем. І міщанин, і селянин, і шляхтич, і навіть князь — всі ставали в Січі рівними між собою. Козаки вибірали собі атамана, що звався ще кошовим. Отаман всім порядкував, водив козаків на войну, як давні київські князі, але в кінці року мусів за все дати одвіт. Як тільки за ним була яка провина, ёго карали смертю. Кого скидали з отаманства, той ставав знов простим козаком. Отамана вибірала козацька Рада. Вона збіралась на великому майдані, чи вигоні, серед Січі і ставала лавами з трох боків. Старі козаки подавали голос за кого-небудь попереду, а Рада за ними вибірала вольними голосами отамана. Котра половина була більша, та объявляла отамана. Щоб отаман не гордував козаками і памятав, що він усім рівня, ёму мазали лице грязю.

Всі козаки запорожці жили без жінок, як ченці в монастирі. Хто приводив жінку в Січ, того карали смертю. Вони жили в здорових куріннях, сплетених з хворосту та лози. В кожному курінні жило по півтораста чоловіка, і кожний

Digitized by Google

курінь мав свого курінного отамана. В ёго в руках були харч і одежа. В Січі була одна церква святоі Покрови. Запорожські козаки жили дуже просто: іли саламаху з кислого житнёго тіста, а часом щербу з риби, але були страшні для татар і турків, що тоді вже завоювали грецьку столицю Цареград і посадили там свого турецького царя чи султана. Вони обороняли українські границі од татар і часто на човнах, що звались чайками, перепливали Чорне море і нападали на турецьку землю Анатолію і на самий Цареград. Козаки сідали по тридьцять чоловіка в чайку, а щоб чайки не тонули в хвилі, вони привязували з обох боків до чайки вязки комишу. І не раз козаки привозили в Січ з Туреччини багато срібла й золота, шовку й парчи; і не раз вони палили турецькі городи Синоп і Трапезунд, розбивали тюрми і визволяли багато христіанського народа з неволі. Декотрі козаки, набравши всякого добра, вертались знов на Україну в города і не переставали бути вольними козаками. Вони жили в городах і містечках в цілій Київщині, Полтавщині й Подолі, і не слухали ні воєвод-губернаторів, ні самого польського короля. Сих городових козаків стало навпісля так багато, що вони приказували: „де кущ, там козак, а де байрак, там і сто козаків“. Козацька рада, то було те давне віче, ті громади, що були в городах і селах за давніх українських князів, і іх польські королі зовсім зкасувати, і вони знов народилися на вольних степах.

До сего часу на Україні були пани, потомки давніх українських князів, були городяне, були селяне, а тепер в козаччині народилася нова сила: то було українське народне вольне військо, що не хотіло служити ні панам ні королеві.

Як стало вже по городах та селах багато козаків, то й городові козаки нападаючи на татар, або обороняючись од іх, начали вибірати собі старшого, що звався гетьманом. Перші гетьмани були з старостів та з воєвод православні пани: Предислав Лянцкоронський, Хмельницький староста і Остап Дашкович, староста черкаський і каневський. Лянцкоронський був потомок давніх литовських князів, бував за

Digitized by Google

границею і в Ерусалимі, скріз учився воєнній науці і ходив з козаками на татар. Остап Дашкович, так само з багатих панів, був воєводою, іздив в Москву і там служив московському цареві пять років, а потім знов вернувся на Україну, і король настановив ёго старостою в Черкасах і в Каневі. Раз на войні з татарами ёго взяли татари в полон і одвели в Крим, але він утік звідтіль і вернувся в Черкаси. Ёго козаки ловили рибу й полювали на звіря скрізь на Дніпрі в татарських землях. Кримський хан Саіб-Гирей з пересердя привів півтори тисячі татар під Черкаси, але Дашкович з козаками тринадьцять днів одбивався од татар, і хан мусів з ним помиритись. Після того він іздив в Польщу і просив короля закласти на Дніпрі кріпость, та король ёму не дозволив. Після того він ходив на московське царство і вмер 1535 року бездітним.

Після Дашковича, козацьким гетманом був черкаський і канівський староста Дмитро Вишневецькій. Розсердившись на короля Сигизмунда Августа, він 1553 року забрав чимало вірних козаків і пішов в Цареград служити султанові. Сигизмунд-Август схаменувся, що турки матимуть дуже доброго воєводу, і просив ёго вернутись на Україну. Вишневецький знов прибув в Черкаси, збудував кріпость на острові Хортиці проти татар і почав воювати з ними. Турки, що тоді вже забрали Крим, збудували кріпость Очаків. Вишневецький з козаками побив татар і турків, зруйнував Очаків і поплів далі по Дніпру. За ним погнались татари. Козаки засіли на одному дніпровому острові, шість день одбивались од татар, а в ночі забрали в татар табун коней, перевезли іх на острів, а потім за Дніпро і вернулись до дому. Швидко після того Вишневецький поіхав на службу до московського царя Ивана Грізного, але був там недовго і знов вернувся назад. 1564 року молдавський боярин Томза просив Вишневецького прибути в Молдавію з козаками і подати ёму поміч проти молдавського господаря Якова Василда. Він обіцяв, що Вишневецький буде молдавським господарем. Вишневецький поняв віри і повів козаків на Сучаву, де господар запер Томзу в ёго дворці. Тим часом Томза встиг розбити

Digitized by Google

Василда, напав на Вишневецького, взяв ёго в полон і одіслав в Цареград до султана. Султан намагався, щоб Вишневецький прийняв турецьку віру, і обіцяв зробити ёго великим паном. Вишневецький не схотів, і турки скинули ёго з башти на залізні крючки. Він зачепився ребром, повис на крючку і три дні висів живий. Українеький народ співає про ёго пісьні й досі зве ёго в пісьнях козаком Байдою.

Тим часом король Сигизмунд-Август схаменувся, що росте козацька вольна сила, і не має ёго за свого короля: він дав приказ в Січ, щоб козаки не нападали на кримську орду, не зачіпали турків, покинули Січ і вернулись на Україну до ёго на службу. Щоб покорити собі городових козаків, Сигизмунд, 1572 року, перед своєю смертю, звелів вибрати луччих козаків, записати іх, видавати ім що року плату, і дати іх під власть польського коронного гетьмана, чи старшину всего польського війська. Замість козацького гетьмана, настановив над ними старшим білоцерківського шляхтича, Яна Бадовського.

Козаки ёго не послухали. Січ розрасталась і нападала на кримську орду. Городові козаки не слухали королівського старшого, а вибірали своіх гетманів. Один з козацьких гетьманів, Ружінський, водив козаків на кримських татар, а другий, Сверчовський, ходив з запорожцями і городовими козаками в Молдавію на поміч волоському господареві Ивоні, проті турків.

Турки й татари жаловались королеві, що козаки, польські піддані, нападають на іх, тоді як у іх був мир з Польщею; чеплялись до короля і грозили зруйнувати Польщу. Сигизмунд-Август мусів платити кримській орді пятьдесять тисяч червонців, щоб тільки вона не зачіпала Польщі. Але татари на те не вважали і після смерти ёго, 1575 року, зробили страшний напад на Україну.

Татари набігли на Україну несподівано, забрали в полон три тисячі народа. Поки польські пани зібрались та вислали військо, татаре весною рушили цілою Ордою і перейшли через Дніпро. На Україну налетіло з степу багато птиці, набігло багато звіря: то був знак, що татар іде дуже багато.

Digitized by Google

Пятьнадцять тисяч татар перейшло через Дніпро, низче Киіва і пішли по степах грабити й забірати людей в неволю. Решта розсипалась по селах та хуторах. Татари дійшли до города Косцянтинова на Волині, в маєтності князя Косцянтина Острожського, і тілько тут воєводи стріли їх з військом і прогнали назад. Тільки що польське військо розійшлось по домах, татари перейшли в восени Волощину і знов напали на Польщу зза Дністра. Щоб не полохати людей, вони день і ніч ішли тихенько і навить не палили сіл. Вони дійшли до Тернополя в Галичині, попалили, пограбили все до самого Львова, а звідтіль кинулись на Волинь. Набравши велику силу людей і всякого добра, вони повернули до Камянця. Слідом за ними зоставалась пустиня: тільки й зостались цілі замки на кріпості, де стояли гармати. Татари перейшли Дністер в брід, бо він того року так висох, що навить вівці ёго перебродили. Вони погнали в Крим тридьцять пять тисяч Украінців, сорок тисяч коней, пятьсот тисяч товару, і овець без ліку. Миж украінськими невольниками було багато панів. Татари одвели в неволю навить жінку козацького гетьмана, князя Рожінського і вбили матір. Вони навить кидали по дорозі товар, а старих людей вбивали. Страх напав на Польщу. В Кракові городяне зачинились і сиділи заперті кілька днів. Татари продавали украінських невольників на кримських базарах на кораблі і перепродували в далекі краї, в Туреччину, в Анатолію і Аравію. Турки купували їх собі для служби, а козаків часто приковували до човнів і по кілька десятків літ заставляли гребти веслами під пекучим сонцем, або запирали в тюрми. Були щасливі миж невольницями: три украінські невольниці були купляні на базарі в Цареграді для султана, і стали царськими жінками.

Новий польський король, Степан Баторій, не виноватив себе, що погано стеріг з своім військом гряниці, та обвиноватив козаків; ніби то через їх напади на Крим, татари зруйнували край. В ёго вже була думка зовсім злити Украіну з Польщею і переробити украінців на поляків, і він всявся за козаків.

Щоб підгорнути їх під свою власть, він задумав їх

Digitized by Google

переполовинити. Він підійшов до їх ніби з ласкою й честю: послав тодішнёму козацькому гетьманові, Федорові Богданчукові, гетьманську булаву, бунчук чи палицю з кінським волосом зверху, печать, на котрій був вирізаний козак, і коровгу, і назвав ёго гетьманом. З великої сили городових козаків, Степан Баторій звелів вибрати тільки шість тисяч і записати їх в реєстр, тоб-то в листи, од чого ті козаки почались зватись реєстровими, чи лейстровими, як співають в піснях. Вони були розділяні на шість полків: черкаський, канівський, білоцерківський, корсунський, чигиринський, переяславський. Над кожним полком був настановляний полковник і ёго помішник осаул. Полки ділились кожний на десять сотень. Гетьманові дали город Трахтемиров, вище Канів з замком і монастирем. При гетьмані були урядники: осаул, судьдя й писар. Кожному козакові давали що року з казни по червінцю й по кожухові. Всім другим козакам король звелів розійтись і стати знов міщанами та селянами. Очевидячки, що се була панська ласка: король хотів розділити козаків, зменшити їх і потім скасувати.

Козаки постерегли те і не думали росходитись. Гетьман Федір Богданко, подякувавши королеві за дари, зараз таки без дозволу королівського повів козаків воювати з турками. Степан Баторій звелів київському воєводі Косцянтину Острожскому піти на Дніпро, прогнати з Січі запорожців і карати смертю, кого він впіймає. Мабуть козаки тим не злюбили Острожського, що в ёго українські кістки почали заростати польським мясом, як у всего тодішнёго українського дворянства; вони після того, замість татар, почали руйнувати маётності українського князя Острожського. Часто запорожці виходили цілими юрбами на Дін, до донських козаків, а Донці приходили в гості до їх у Січ, і вони разом ходили на татар, не питаючись польського короля. Вони вибрали собі за гетьмана Ивана Підкову, брата молдавського господаря Ивоні. Підкова з Шахом водив козаків в Волощину, хотів стати господарем, і бив турків, бо в Волощині вже панували турки. Підкова взяв Ясси 1577 року на святого Андрея, ввійшов з козаками в город і став господарем. Король стре-

Digitized by Google

вожився, звелів заманити Підкову, піймати ёго і послати в Польщу. Підкову піймали і Баторій звелів зняти ёму голову. Пріятель Підкови, Шах, став козацьким гетьманом і почав мститись за Підкову. Од того часу почалася столітня боротьба козаків з Поляками.

Шах перший мав гадку визволити Україну з під польського ярма. Після люблинськоі Унії польські пани почали наіздждати на Україну: король роздавав ім землі й людей, тоді як в Люблині постановили не селитись полякам на Україні.

Шах почав нападати на польських панів на Подолі і вигоняв іх з сіл. Степан Баторій тоді задумав зовсім знести козаччину, але не встиг, і перед смертю сказав: „з тих бродяг-козаків колись стане самостійне царство".

НАРОДНЕ ЛИХО ЗА СИГИЗМУНДА ТРЕТЁГО І УНІЯ.

Король Сигизмунд Третій наробив Україні лиха більше, ніж усі королі, що були поперед ёго: він був тим вовчиком-братиком, що сів на лисиччин віз з усіма чотирьма ногами, тай поламав воза. Він напустив багато польських панів на Україну, і роздав ім велику силу землі й українського народа; загодив українських православних панів, зовсім оддавши ім народ в неволю; завів на Україні церковну Унію, щоб спольщити й окатоличити православне духовенство й народ, насів на козаччину і дуже пригнітив народ, зробивши ёго зовсім панщанним.

Хоч поляки не мали права по люблинській Унії селитись на Україні, а одначе Сигизмунд роздавав ім великі маєтності на Україні. Польські пани жили тоді дуже роскішно, будували собі великі палацн чи замки, а багачі й значніші пани держали коло себе й годували дрібну шляхту, що ім служила. Вони іли дорогі потрави на срібній, позолоченій посуді, пили заморські дорогі вина, за обідом у іх грали

Digitized by Google

музики, а лакеї часом витерали тарілки рукавами кунтушів з оксамиту, вишитих золотом. Один пан за один раз зъідав те, що кілька сотень селян заробляли може цілий рік. В дворах великих панів жило по кілька сотень дармоідів дрібної шляхти. Наші українські пани почали й собі так само роскошувати. Київський воєвода, князь Косцянтин Острожський, мав сто городів і замків, тисячу триста сіл, брав що року з своїх земель один мильйон ще й двісти тисяч злотих грошей, мав цілі бочки з червінцями, кілька десятків пудів срібла. Один пан брав у ёго велику плату тільки за те, що було постоіть двічі на рік за ёго стільцем при обіді, як лакей. Пани так роскішно вбірались, що народ склав приказку: „Сидить чорт та й плаче, що панам моди не настаче". На всі ті примхи панам мусів настачати грошей нещасний народ...

З давніх давен сільський народ мав свої громадські землі. Хоч іх багато поодбірали ще удільні князі, але ще довго було так, що кожне село, кожна волость мали свої громадські землі. Як тільки Польща забрала Україну й Білу Русь, вона пооднімала й ті громадські землі, які були, і пороздавала панам, городам, манастирям, та позабірала в казну. Селяне зостались зовсім без землі і мусіли брати землю в панів на одробіток панщиною. Робочих панщанних днів на рік було мало, а в кожного пана не однаково, але панські податі були без міри великі. Кожний селянин мусів давати три рази на рік, перед Великоднем, Зеленими Святками і Різдвом осип, тоб-то кілька четвериків зерна, кілька пар каплунів, курей та гусей. Кожний був повинен давати десяту частку од волів, коней, овець, меду й садовини. З кожного вуліка в пасіці пани брали очкове, з кожного вола — рогате; за право ловити рибу брали ставщину; за випас товару — спасне; за право збірати жолуді — жолудне; за право ловити звіря — десятину; за мливо брали сухомельщину. Як селяне не хотіли куповати в панській корчмі горілки, то пани веліли через силу накидати ім в двір: хоч виливай, а заплати. Видавав пан дочку, треба було людям нести гостинці; іхав пан на богомолья, знов треба

Digitized by Google

було платити. Ставав пан в дорозі на ніч у селі, ёго слуги-шляхтичі забірали в людей хліб, кури, вівці, масло, ковбаси, мов татарська орда. А піде чоловік жалітись, то за ёго жито, ёго ж було й бито. Хто смів жалітись, тому стинали голову або топили. Часом пани посилали своіх людей розбивати й грабувати для себе проізжих, і вони мусіли йти в розбійники. Король дав панам право судити селян і стинати ім голови. І хто з селян схотів би жалітись в суд, той не знайшов би ніякої оборони в суді, бо польські суди були панські: вони виноватили селян і стояли за панів.

За польських королів сільські общини чи волості зовсім втратили своє громадське право судитись своім народнім, громадським судом.

За давніх часів на Україні в городах були віча. Городяне збірались на віче на пляцу, і те віче правило всім городам: робило суд, карало виноватих, часто вибірало князів, а часом і виганяло іх. В селах були такі самі віча. З кількох сіл складалася община чи волость, і в одному селі збіралося віче. В шістнадцятому віку сільське віче вже звалося купою, або копою, а потім почало зватись громадою, як і тепер зветься. Купа чи громада збіралася на вигоні, і те місце звалось коповище або копище; часом на тому місці, де траплялось яке діло, збіралась купа: на полі, коли хто позивався за поле; в лісі, чи під горою, коли там знаходили мертвого чоловіка. На віче мали право сходитись тільки хозяіни, що мали хату і господарство. Священник був на вічі, як треба було кого приводити до присяги. Поміщики, урядники і пани не мали права приходити на віче. Всі хозяіни, що мали право бути в громаді, звались: сходатаі, судьді копні, мужове, панове-мужовс. Миж ними були діди, іх раду найбільше поважали, бо вони найлучче памятали давні судні громадські звичаі. Поміщики й іх управителі мали право бути на раді тоді, як приводили на суд своіх підданих — крепаків. Громада мала право судити тільки селян, але часто вона судила й винних поміщиків-панів. Часом поміщики і самі йшли на громадський суд, коли мали яке діло. Вислухавши тих, що жалілись

Digitized by Google

і винних, роспитавши сьвідків, громада зараз давала суд і оддавала винного катові: ёго зараз вішали на шибениці, або стинала ёму голову. Колись громада і справді була великий чоловік, як кажуть у приказці.

В сімнадцятому віку купи чи громади почали втрачувати своє велике право: ёго одбірали королівські урядники, що судили вже по писаних законах, і поміщики. Поміщики часто не пускали на віча своіх крепаків, а часом приходили на віче і верховодили над ним: кричали на раді, лаялись і силували громаду давати такий присуд, якого ім було треба. Коли громада кликала панів на суд, вони вже з пихою одказували, що не хотять судитись мужицьким судом. Потім настали важкі часи для народа: пани оддавали народ і церкви пóссесорам-жидам. Купи чи громади втратили своє віковічне давне право.

Оддавши селян в неволю панам, Сигизмунд задумав переробити Украінців зовсім на католиків, щоб не зостáлося й сліду українського. Більша половина українських панів вже стала поляками й католиками. Для духовенства й народа він вигадав церковну Унію.

Сигизмунд Третій був дуже ярий католик: він і сам був готовий знести православну віру на Украіні, а тут пристали до ёго польські ксендзи і єзуіти. Єзуіт Петро Скарга став ёго духовником. Він вигадав ту церковну Унію і вговорив Сигизмунда завести іі на Украіні, обіцяючи ёму од Бога царство небесне. Скарга вигадав Унію, як середню віру миж католицькою і православною: щоб у православних церквах правили службу Божу по православному, а щоб тільки православні архієреі та священники залежали од католицького римського папи. Але Унія, як думав Скарга, була тільки мостом, щоб з православноі віри перевести по ёму украінців в католицьку віру. Єзуіти й Скарга почали приставати до українських панів і архиєреів. Скарга тупцяв коло найзначнішого українського пана, Косцянтина Острожського, а єзуіти почали писати листи до київського митрополита, Михайла Рогози і до архиєреів, тілько не до луччих, а до поганших, не дуже твердих на віру.

Digitized by Google

В той час і православні архієреі жили так роскішно, як і пани: вони набрались пихи й роскошуванья од польських панів і архиєреів, ще й до того сами були з панів. Вбравшись в чернечу одежу, вони жили зовсім по панський: в малих монастирях держали собак, іздили на влови, жили роскішно, як миряне. Луцький архиєрей Кирилло Терлецький раз з челядьдю напав на якогось пана і одняв од ёго поле, видер силою гроші в одного маляра. Такий самий був і київський митрополіт, Онисифор, на призвище Дівочка. Украінське духовенство в той час залежало од патріярха, що жив в Цареграді. Цареградський патріярх Ієремія іздив в московське царство збірати гроші на манастирі й церкви і заіхав на Украіну. Він чув, що архиєреі на Украіні живуть дуже погано, скинув митрополіта Онисифора і настановив нового, Михайла Рогозу; покликав на суд Кирила Терлецького й инчих архиєреів. Терлецький якось викрутився, але митрополіт і декотрі архиєреі розсердились на патріярха. Львовський православний архиєрей Гедеон Балабан почав уже брататись з католицьким біскупом Ступніцьким. Ступніцький дав ёму раду пристати до римського католицького папи.

Друге діло, за котре украінські архиєреі розсердились на цареградського патріярха, були церковні брацтва, що патріярх позаводив на Украіні. Найдавнійше церковне брацтво було в Галичині, уві Львові, при церкві Успенія Богородиці. Ёго благословив патріярх Ієремія; воно залежало просто од патріярха, а не од архиєрея, бо патріярх вже постерегав не тверду віру в архиєреях. В те брацтво міг вступати кожний православний: і священик, і купець, і міщанин, і швець, і кравець. Брацтво складало гроші, заводило школи, видавало книжки, слідило за православною вірою; воно ще мало право слідити, як жили архиєреі і священники, і часом наглядало за ними. Се дуже не сподобалося архиєрям, і вони почали помоніти, що якась громада шевців, кравців, пекарів та вокобойників має право наглядати за ними, ще й про все росказувати патріярхові. Архиєреі почали шукати собі инчого патріярха. Єзуіти показали ім на римського папу. Тоді єзуіти почали писати листи до митрополіта Михайла Рогози:

Digitized by Google

„ти, владико“, писали вони до ёго „приставай до нас, до папи, то й король тебе любитиме, і тобі добре буде за папою. Нехай служба Божа правиться в церквах по православному, щоб народ навить не знав про Унію; а потім можна помаленьку переробити службу Божу на католицьку. Про чорний народ не дбай: ёго можна обдурити, а попів наставляй таких, які мають одну думку з тобою... Але замазуй людям очі, навить зневажай католицьтво“.

Михайло Рогоза був хитрий: він увесь свій вік робив так, як ёго навчили єзуіти. 1590 року по Христовому Різдві він покликав в Берестя тих архиєреів, що вже тихенько пристали до католиків, не говорив нічого про Унію, але натякнув ім, що за патріярхом пагано жити, що він не буде ім ні в чому перебаранчати. Він виіхав з Берестя та всім росказував про свою тверду православну віру, бо ще не знав, що з того вийде. Чотирі архиєреі написали лист, що вони пристають на Унію. Рагоза одначе не підписався на тому листі.

Сигизмунд і єзуіти підсунули ім ще одного чоловіка, таки родом українця, але вже католика й щирого поляка: то був охвицер з Берестя, Адам Потій. Єзуіти нараяли ёму знов прийняти православну віру, а потім і перейти на Унію. Адам Потій так і зробив: ще в марті він був охвицером і католиком, а в маі ёго вже постригли в православні ченці, і ёго назвали Ипатієм. Король настановив ёго швидко архиєреєм на Волині, в городі Владимирі. Він зараз объявив себе уніятом.

Кирило Терлецький та Ипатій Потій повезли лист про Унію в Рим до папи, хоч у ёму було підписано дуже мало архиєреів. В осени, на пилипівчане пущеньня вони приіхали в Рим. Тоді папою був Климент. Цілу пілипівку вони оддихали, а за два дні до Різдва іх провели до папи. Папа тоді був ще патріярхом і царем у Римі. Він сидів на престолі, як цар; Кирило й Ипатій впали перед ним ниць, поцілували ёго в ногу, і подали ёму лист про Унію. Папа був дуже радий і прийняв іх під свою руку, згодившись на

Digitized by Google

Унію. Кирило й Ипатій присягли на Евагеліі за всю Україну і потім поіхали на Україну.

Ще вони були в дорозі, як уже на Україні й Білій Русі пішла чутка про Унію. Православні заворушились і підняли бунт, що митрополіт і кілька архиєреів зрадили православну віру і заводять якусь Унію, не спитавши нікого. Православне брацтво в Вільні оповістило, що воно не хоче й знати Унії і звало Рагозу зрадником. Сигизмунд покарав брацтво і звелів зіхатись архиєреям в Берестя на собор, щоб накинути Україні Унію.

1596 року по Христовому Різдві в восени приіхали в Берестя православні архиєреі й священники, приіхав князь Косцянтин Острожський і привів з собою двісті православних панів. Хоч єзуіти вже багато обернули українських панів в католиньку віру, але багато ще було й православних. Значніші пани, як Тишкевич і Острожський, не хотіли нічого й слухати про Унію. Приіхав і Михайло Рагоза з Терлецьким і Потієм. Православні знайшли в Бересті найбільший дом і роспочали собор в великій горниці. Цареградський патріярх прислав од себе одного вченого духовного, Никифора. Він сів на першому місці і послав кликати на собор митрополіта й уніяцьких архиєреів. Митрополіт побачив, що в єго мала сила, і не пішов на собор. Тричі посилали за ним, і єго не заставали дома. За третім разом він сказав: чи добре, чи погано я зробив, але я вже пристав на Унію й до папи.

В Берестя приіхав і Петро Скарга. Він викликав Острожського з собора і намовляв єго на Унію, але нічого не вдіяв. Тоді православні на соборі постановили: скинути з митрополічого місця Рогозу й тих владук, що пристали на Унію, і одняти од іх церковні землі. Вони написали лист і одіслали до митрополіта. Собор скінчився, всі розъіхались, постановивши оборонятись од уніяцькоі нахаби.

Митрополіт і пять уніяцьких архиєреів, знаючи добре, що іх король не скине з місця, написали од себе лист на православний собор, і прокляли православних, що не пристали на Унію. Король звелів арештувати Никифора, поса-

Digitized by Google

дити в кріпость. Косцянтин Острожський полаявся з королем і виїхав з Варшави. Він швидко після того вмер, маючи од роду мало не сто літ.

Митрополіт і уніяцькі архиєреї повертались до дому і почали заводити на Україні й Білій Русі Унію. За їх стояв король, і в їх руках була сила. Вони виганяли тих священників, що не хотіли приставати на Унію, і силували до Унії парахвіян. Єзуіти так і вкрили Україну й Білу Русь своїми манастирями та школами. Вони насіли на православних разом з уніятами. Настали дуже важкі часи для України, а найбільше для народа. В Галичині, в Львові не приймали православних на королівську службу, не давали права торгувати в городі, не допускали до ремества, забороняли православним ходити по місту з процессією, дзвонити в дзвони, ховати мертвих, ходити з причастям до слабих. Єзуіти намовляли своїх школярів кидати на православну процессію каміням та грязюкою. В Вільні єзуіцькі школярі вбігли в православну церкву на самий Великдень, кричали й галасували на всю церкву. Уніяти запирали православні церкви, заковували в кайдани і закидали в тюрми православних священників за помічью польського війська. Самий лихий уніяцькій архиєрей був Іосафат Кунцевич в Вітебську. Він позапирав всі православні церкви. Вітебщане збунтувались, били й волочили єго, розрубали ёму сокирою голову, і вкинули єго тіло в річку Двину. В селах парахвії зоставались без священників: діти росли не хрищені; мертвих ховали без священників; молоді брались не вінчані. Католицькі пани перероблювали церкви на хліви та на шинки, а оддаючи землю й людей в посессію жидам, оддавали жидам і церкви. Жиди брали ключі од церкви до себе, і брали плату за службу Божу, за похорон, за хрестини. Жидівки сами пекли пасхи на Великдень і забороняли пекти пасхи молодицям. Щоб більше вторгувати, жиди накидали пасок, скільки було душ в семьі. Здавалось, що народ уже мусів зовсім загинути. Оддаючи землі в посессію жидам, пани давали ім і своє панське право судити й карати людей смертю, і жид посессор мав право стинати селянам голови. Народові було тоді

Digitized by Google

так тяжко жити, що сам Петро Скарга казав, що турки й татари не виробляють з народом того, що польські й українські пани, а один чужоземець Боплан, побувавши в той час на Україні, сказав: „пани на Україні живуть, як у раю, а народ мучиться, як у пеклі“.

На Україні часто стояло в городах і селах польське військо. Польські солдати, чи як їх звали, жовніри, так само обдирали народ, як пани й жиди. Вони пропивали своє жалуваньня, а потім забірали в селян, що тільки хотіли: брали кури, гуси, вівці, одежу, гроші, а потім ще й продавали награблене добро. Польські урядники, збіраючи з народа і з міщан податі, і себе не забували: вони брали для себе хабарі часом більші, ніж були самі скарбові податі. Вони часом брали в людей не тільки сир, масло, гуси, вівці, а часом і воли. Слідком за ними часом гнали цілу череду.

Сполячивши українських панів, накинувши духовенству й народові Унію, Сигизмунд взявся до козаків. Козаччина росла, Сигизмунд боявся тиї нової сили на Україні. Козаки вже почали бунт проти короля й панів.

ПОВСТАНЬНЯ КОСІНСЬКОГО, НАЛИВАЙКА, ТРЯСИЛЛА І ПАВЛЮКА.

Перед самою церковною Унією, 1591 року появився в козаків гетьман Криштоф чи Христофор Косінський, і підняв бунт, правда не за народ, не за православну віру, але за своє козацьке право, але все таки то був бунт проти своєвольної і лихої шляхти і короля, що мислив лихо Україні.

Христофор Косінський був шляхтич з Підлясся. Він звався по польський Криштофом мабуть тим, що на Підляссі під Седльцем і Люблином і тепер часто дають польські іменьня, навить українські селяне: і тепер там замість Маруся, звуть дівчат Марися, замість Иван, кажуть Ян. Косінський довго жив на Запорожжі, вернувся до дому, набрав собі військо з бояр, потомків давніх бояр, що колись служили в війську

Digitized by Google

давніх удільних князів, а послі стали дрібною сірачковою шляхтою. Косінський пішов з ними в київську Україну, напав на Київ і завоював ёго мабуть тим, що тоді в Польщі не було ніякого ладу. Потім він забрав і другі городи в київським воєводстві, скрізь позабірав гармати й рушниці, виганяв панів, палив їх шляхецькі папери чи засвідченьня, а народ і міщан силував присягати козацькому війську. Козаки по городах і селах почали приставати до Косінського і об'явили ёго козацьким гетьманом.

Од того часу Косінський задумав руйнувати панські маєтності й виганяти панів. Козаки були злі на князя Косцянтина Острожського за те, що він, накладаючи з польськими панами, хотів знести козаччину і почали з ёго городів та сіл. В Білій-церкві і в Богуславі, був тоді старостою син Косцянтина Острожського, Януш, що вже зовсім став поляком і католиком. Косінський напав на Білу-церкву, розбив Янушові комори, забрав ёго гроші, набрав усякого добра, а послі кинувся на Київ, забрав там гармати і всяку збрую і пішов на Волинь, щоб розграбить маєтность Косцянтина Острожського, Остріг і Косцянтинів. По дорозі він забірав і палив королівські і панські замки й палаци, і силував народ присягати козакам. Король дав приказ війську й панам ити на поміч Косцянтину Острожському проти козаків. Пани зъїзджались помалу, а тим часом Косінський правив на Волині, як король, і хотів зрівняти панів з козаками. Весною 1593 року виступили проти ёго пани з польським військом. Косінський окопався в містечку Пятку. Косцянтин з Янушом і з панами напали на окоп. Косінський вийшов з козаками в поле. На полі лежав великий сніг і вже почав роставати. Невеличкі козацькі коні грузли в сніг по животи, а пани нападали на здорових, високих конях. Косінський просив мира. Поляки ёго випустили, і козаки обіцяли вернутись до дому, розійтись по хатам, і на місце Косінського вибрати собі другого гетьмана. Косінський поіхав в Черкащину і почав набірати собі військо з запорожців. Набіраючи військо, він раз бенкетував в Черкасах з запорожцями. На бенкеті один пяний шляхтич полаявся з Косінським, вдарив ёго і вбив на смерть.

Digitized by Google

Не стало Косінського, а в козаків зараз найшовся другий гетьман: то був Семен Наливайко.

Наливайко служив за козака в Косцянтина Острожського в Острозі, бо в великих панів тоді було своє двірське військо. Він навить з військом Острожського воювався з Косінським. Його рідний брат, Демьян, був священником в Острозі, де жила его мати й сестра. Одначе Наливайко покинув Острожського і пішов козакувати. Він набрав собі козаків і появився на Дністрі під Бендерами, що тоді звались Тягинь, та під Аккерманом, що тоді звався Білгородом. Тут він стрівся з запорожським гетьманом, Грицьком Лободою, бо на Запорожжі був свій гетьман, а в городських козаків — свій. Татари в той час виступили в Волощину, і пішли на Венгрію. Наливайко погнався за ними, але не догнав їх, напав на турецькі городи й села за Дністром і набрав усякого добра. Тим часом татари перейшли через Волощину й напали на Покутья, палили села, били народ, дойшли до Самбора, спалили містечко Снятин Жуків, а потім Галич і Долину. Поки польські пани зібрались оборонятись, татари наробили багато лиха: вони нападали на панські замки й палаци, вязали личаними налигачами панів, їх жінок і дочок і втікали назад з добутком. Польський пан Замойський догнав татарський табор і окопався кругом ровом. Татари й собі окопались і поставили значки. Довго сиділо польське військо за окопами, а як вийшло за окопи, то не знайшло вже татар: вони втікли через Карпацькі гори в Венгрію. Так добре обороняло польське військо Украіну!

В той час Наливайко готувався вдарити на татар, але тим часом заходився коло польських панів. Він вигнав з Брацлава польського старосту, Юрія Струся, і брацлавські міщани присягли козакам. Козаки взяли город і замок і повиганяли панів. Потім Наливайко назбірав козаків, спалив город Тягинь, повів козаків за Дністер на турецькі й татарські села, взяв в полон чотирі тисячі турків і татар, погнав багато товару і вже вертався через Дністр. На Дністрі его догнав молдавський господар з татарами і одняв од его добуток. Наливайко прикликав Лободу і помстився над мол-

Digitized by Google

даванами за їх поміч татарам: він взяв їх город Ясси і три дні грабив город. Козаки вернулись зимувати в Брацлавщину, а Наливайко кинувся аж у Венгрію, дойшов до Мукачева, набрав усякого добра і вернувся на Волинь. В Луцьку він настиг саме на ярмарок, кинувся в місто, шатнувся по костелах, та по жидівських крамницях і набрав всякого добра. Найбільше досталося од козаків слугам та приятелям луцького архиєреа, Кирила Терлецького, що задумував уже Унію. З Волині Наливайко, як метіль полетів на Білу Русь, перейшов її вздовж і в поперек, скрізь грабив панів. В Слуцку він забрав польські гармати і рушниці; в Пінську забрав дорогу ризницю Кирила Терлецького; потім кинувся на Могилів на Дніпрі і взяв ёго. Пани запалили город, і козаки ледві вискочили з вогню на поле і пішли в Річицю. Звідтіля Наливайко прийшов на Волинь 1596 року зімою, саме в той час, як у Бересті заводили Унію. В ёго військо приставали навить попи, що їх уже давили уніяти. Наливайко зостався на Волині зімувати, роскидавши військо по селах. Тим часом Грицько Лобода прибув з запорожцями по Дніпру, забрав волості в київському воєводстві і послав свого отамана Савулу на Білу Русь. Тоді король Сигизмунд звелів гетьманові польському, Жолковському, споляченому українцеві, виступити з військом на козаків. Двадцять восьмого дня, місяця лютого польське військо вдарило на козаків в селах під Косцянтиновим, запалило село Мартиричі і спалило часть козаків в хатах. Жолковський погнався за Наливайком, і трохи ёго не догнав. Козаки бігли в діброву коло Уманя, і тихенько вийшли з неї в ночі. В той час Лобода стояв під Білою-Церквою. Наливайко з уманської діброви повернув під Білу-Церкву до Лободи. Жолковський догнав Наливайка і бився з ним цілий день за милю од міста. Козаки подались до Дніпра коло Трипільля, а потім прибули в Київ, сіли на човни, забрали жінок і дітей, переплили Дніпро на великодному тижні і попалили човни. Жолковський зібрав човни й байдаки, сів на їх з військом, і погнався за козаками до Переяслава. Наливайко з Лободою дійшли до Лубень, перейшли Сулу по мосту і спалили міст. Ляхи настигли їх трохи не на мосту

Digitized by Google

і загасили половину моста. Тимчасом Жолковський постеріг, що козаки хотять втікти в степ і послав Струся з частиною війська через брід. Струсь знайшов брід, загатив греблю комишом, вибіг в степ і зайшов взаду, піднімаючи куряву. Козаки оглянулись і не знали, що й робити. Вони окопались окопом на урочищі Солониці над Сулою, поставили кругом вози і готовились битись на смерть.

Жолковський велів стріляти на окоп з гармат. В козаків не стало хліба й соли. Коні дохли з голоду. Люде втікали тихенько. Щоб варити обід, козаки рубали вози. Лободині й Наливайкові козаки ще до того полаялись. Наливайковці вбили Лободу. Настала жара. Людські й кінські трупи смерділи, а ляхи били з гармат день і ніч. Часом козаки вискакували за окопи і страшно нападали на польське військо. Раз вони вихопили двох панів і зараз одного посадили на залізну палю, а другого розрубали на четверо. Козаки просили мира; Жолковський не хотів і говорити про мир, доки вони не оддадуть Наливайка і старшину. Козаки збунтувались і провели до Жолковського Наливайка, Савулу й Шостака. Жолковський забрав окоп, випустив вісім тисяч козаків, звелів їм розійтись, а старшину одвів до Варшави. Старшині одрубали голови, а Наливайка розрубали на четверо, і повішали шматки по Варшаві. Так загинув Наливайко, дуже гарний на лице, сміливий, швидкий! Та не загинули козаки.

За Косінського, Наливайка й Лободи козаччина встоювала ніби тільки за своє козацьке право, але разом з тим вона встоювала і за народ, за Україну, бо козаки були народнім військом, ішли проти ворогів народа: короля й панів, котрих вони виганяли й руйнували. Потім за гетьмана Сагайдачного, козаки почали боронити православну віру.

Після Наливайка був козацьким гетьманом Петро Конашевич-Сагайдачний. Він гетьманував над реєстровими козаками і цілий свій вік слухав короля, не зачіпав панів та єзуїтів. Єго за те не дуже любили селяне та міщане. За те ж він став твердо обороняти православну віру од католиків та уніятів.

Після солоницького лиха, козаччина ще більше розрос-

Digitized by Google

лася. Тому допоміг сам таки Сигизмунд. Він почав війну з московським царством. Ёму треба було війська, і він звелів Сагайдачному виступити в похід під город Смоленськ з реєстровими козаками і набірати охочих козаків. Охочих козаків знайшлось багато: вони ходили з польським військом воювати московське царство, а вернувшись до дому, не повертались в панське підданство, не робили панщини і забірали собі землю, що їм давали пани на одробіток. Замість московського царства козаки кинулись на татар і турків і наробили їм багато шкоди.

1602 року запорожський отаман Килей посадив запорожців на тридцять човнів, що звались чайками, поплив в Чорне море, розбив турецького пашу Гассана і захопив турецький купецький корабель. Потім 1613 року сам Сагайдачний водив козаків на турків і того ж року козаки взяли в Криму татарський город Кафу і визволили багато невольників. Через рік казаки стали ще сміливіші: вони на чайках переплили Чорне море, напали на великий і багатий город Синоп в самій Туреччині, взяли замок, спалили й ограбили город, порізали турків, визволили багато християн з неволі та й утікли. Як почув турецький султан про те, то мало не скрутився: трохи не повісив визиря, чи найстаршого генерала Насафа-башу, і побив ёго булавою. Турки жалувались Сигизмундові; Сигизмунд присилував козаків підписати угоовор під Житомиром, що вони не будуть нападатись на Туреччину і вернуться в підданство до своіх панів. Одначе козаки й не думали слухати Сигизмунда: вони знов напали на город Трапезунд за Чорним морем, і султан, од злости повісив башу-Насафа. Король велів козакам не зачіпати Турків, а вони підплили під саму султанову столицю, Цареград, палили й руйнували села, так, що в вікна султанового дворця мигав огонь на козацьких човнах. Султан грозив знести козаків і заселити Україну турками. Сигизмунд не міг нічого вдіяти, бо в ёго була тоді война з Московщиною: він хотів настановити в Москві царем свого сина, Владислава і послав Сагайдачного воювати з Московщиною.

Після того Польща мала войну з Турещиною, і турки

Digitized by Google

розбили польське військо під Цецорою в Молдавщині. В сій війні був убитий сотник Михайло Хмельніцький, а ёго сина, Богдана Хмельніцького, потім славного гетьмана, турки полонили і держали два роки в неволі. Тільки під Хотином 1620 року, полякам удалось розбити турків, і ім дуже пощастило Сагайдачний з козаками.

Тим часом православна віра на Україні падала. Двадцять літ минуло після берестськоі Унії, і православні архиєреі неремерли. Сигизмунд не звелів настановляти нових. Православні церкви зоставались без сьвященників. В Київі Свята Софіа і Видубицькій манастир вже були в уніяцьких руках. Сагайдачний оступився за віру, хоч у всему годив полякам. Саме тоді іхав в Москву через Київ єрусалимський патріярх Феофан. Сагайдачний попрохав ёго настановити на Україні православних архиєреів. В Київі, в брацькій церкві, зібрались православні, заперли церкву і поставили сторожу, щоб часом не напали поляки. Феофан посвятив православним митрополітом Іова Борецького і настановив архиєреів в города: Полоцьк, Владимир, Луцьк, Перемишль, Холм і Пінськ. Як зачув про те Сигизмунд, то хотів поскидати іх і судити судом та побоявся православних і козаків. Нові архиєреі піддержали православну віру.

Сагайдачного ранили турки на войні під Хотимом. Він пішов в київський брацький манастир і швидко од тиєі рани вмер, 1621 року. Ёго поховали в брацькому манастирі в Київі.

Після московськоі і турецькоі войни козаки вже були непотрібні Сигизмундові, а тимчасом козаччина ще більше розросталась. Запорожський атаман Сірко, напав на Крим, татари зруйновали Галичину, а козаки дійшли до самого Цареграда і спалили село Еникіой коло самого Цареграда. Через рік триста козацьких чаєк напали на Синоп і Трапезунд, але були одбиті турками. 1625 року козаки вже посилали своіх послів до Сигизмунда і домогались, щоб Сигизмунд не давив православних, оддав всі церкви, забрані уніятами, дав право новим православним владикам правити церквами, щоб дозволив усякому бути козаком, хто схоче, а не тільки

Digitized by Google

реєстровим; щоб козаки судилися своєю козацькою радою, а не польськими урядниками. Окрім того, козаки просили, щоб польське військо навить не мало права стояти на квартирах в Київщині. Разом з тим козаки написали все, що вироблили на Україні єзуіти й уніяти.

Не дожидаючи одповіди од короля, козаки кинулись в Київ, ограбили католицький манастир, вбили войта Ходику за те, що він запечатав православні церкви, і порадившись з митрополітом Іовом, постановили одняти Україну од Польщи і піддатись москоському цареві.

Сигизмунд дав козакам таку одповідь: звелів своєму генералові Станиславу Конецьпольському вдарити на козаків. Козацького гетьмана Жмайла тоді не було між козаками: він був на Запорожжі. Козаки постановили на раді йти до Черкасс. Конецьпольський погнався за ними. Козаки просили подождати Жмайла, Конецьпольський не послухав і погнався за ними до Крилова. Тим часом вернувся гетьман Жмайло, і Конецьпольський почав битись з козаками. Козаки подались ще далі аж до Куракового озера. Поляки застукали їх, вони просили мира і мусіли згодитись на кураківський уговор з Конецьпольським: козаків повинно було зостатись шість тисяч реєстрових на жалованьні од короля, а решта мусіла розійтись і знов робити панщину польським панам. Реєстрові козаки вибрали собі за гетьмана Грицька Чорного, польського прихильника і уніята.

Дольні козаки втікли в Січ і там вибрали собі за гетьмана Тараса Трясилла. Кураківська умова зосталась собі тільки на папері. Тарас збірав на Запорожжі козаків; наказав реєстровим козакам не слухати Грицька Чорного, не мати єго за гетьмана. Через пів року Тарас вийшов на Україну, велів схопити Чорного і розрубати на четверо, і видав на Україні приказ козакам і всему народові вставати на Польщу.

Тарас ударив на польське військо, що стояло в Київщині разом з реєстровими козаками коло Корсуна. Реєстрові козаки пристали до Тараса. Поляки мусіли втікати. Народ почав підніматись проти польського війська. Тарас послав до Конецьпольського, щоб він зніс кураківську умову з козаками.

Digitized by Google

Конецпольський виступив проти Тараса, і польське військо почало знущатись над народом. Один лях Лащ вирізав усю Лисянку й Димер. Народ утікав до Тараса. Він перейшов через Дніпро і став коло Переяслава. Конецпольський догнав козаків. Почалася битва, і полягло дві тисячі козацьких і польських голів. У козаків була мала сила. Тараса піймали і одрубали ёму голову. Повстанньня Жмайла і Тараса проти Польщи було вже третье після Косінського й Наливайка.

В квітні 1632 року вмер король Сигизмунд Третій. Не стало лихого ворога України й православної віри. В ёго був син, Владислав, але в Польщі по смерти короля пани й архиєреі мали право вибірати короля, хоч би сина, а хоч би й кого инчого.

Тим часом пани збірались в Варшаву на раду, чи на сейм, шоб вибрати короля. На тій раді українські пани, що тоді ще зостались православними, зараз почали встоювати за православну віру. Більше всіх говорив на раді за православну віру Адам Кисіль. Українські пани просили сейм знести все те, що постановив Сигизмунд проти православної віри, настановити православних архиєреів, оддати одняті уніятами православні церкви, прогнати єзуітів, приймати православних на королівську урядову службу на рівні с поляками. Пани нічого не просили тільки для народа, бо сами заставляли народ робити собі панщину.

На ту раду чи сейм козаки і од себе прислали чотирех послів і просили од себе, од свого гетьмана Ивана Петрижицького і од усего запорожського війська, щоб ім поляки вернули козацьке право, вернули православним церкви й церковні землі і пускали на королівську службу православних. Козаки ще просили більше ніж попи: вони просили, щоб на Україні зовсім не було Унії, щоб козаки мали право вибірати короля на рівні з панами, ще й до того натякали, шоб Сигизмундів син, Владислав, був вибраний за короля!

Польська шляхта, почувши те, трохи не сказилась. Як то можна, кричали пани, щоб якісь козаки, не шляхотського,

Digitized by Google

а міщанського та мужицького роду, сміли разом з панами вибірати королів!

Козацькі посли вернулись з тим до дому. Козаки трохи не одрубали їм за такий одвіт голов і послали других послів. Вгадуючи, що Владислав буде вибраний королем, козаки послали до ёго лист. Сейм крутився і вертівся, не хотів дати, чого просили українські пани й козаки і вибрав королевича Владислава за посередника. Владислав згодився дати право козакам і православним панам. Пани мусіли, хоч-не-хоч пристати на те.

На варшавський сейм з Київа приїхав і печерський архимандрит Петро Могила. Ёго прислав київський митрополіт, Неоя Копистенський, щоб він встоював за православну віру. Петро Могила був родом молдаван, брат молдавського господаря. Він іздив за границю вчитись в школах, був у французів, потім вернувся в Польщу, де в ёго була багата рідня, а далі постригся в ченці в київській лаврі. Ставши архимандритом, він думав завести школу в Лаврі коло святої брами на свої гроші, бо він був дуже багатий, мав свої села й землю. В той час уже була школа в Київі на Подолі в Брацькому Богоявленському манастирі. Ще 1615 року одна багата пані з Мозиря Галшка чи Галя Гулевичова подарувала на православне братство свою землю і доми на Подолі, щоб Брацтво построїло там манастир і школу для православних. Брацтво просило Могилу не заводити нової школи, а переробити брацьку на вищу школу, щоб з неї виходили вчені люде і священники, котрі б могли стати за православну віру проти вченних єзуїтів і польських ксендзів. Православна віра тим падала, що тодішні священники ледві вміли читати, а часом правили службу божу на память, а їх вороги, єзуіти і ксендзи були вчені й хитрі. Петро Могила пристав на те і послав за границю молодих хлопців вчитись, щоб вони потім сами були учителями в брацькій школі. Петро Могила приїхав в Варшаву і коло ёго скупились православні пани й козаки. Він давав їм раду, що робити і чого просити, і таки випросив у Владислава право для православної віри. Пани й козаки тут таки й вибрали ёго за митрополіта в Київ.

Digitized by Google

Тим часом сейм вибрав Владислава Четвертого за короля. Владислав дав православним, чого вони просили. Православні мали право знов вибірати собі митрополіта і архиєреїв: їм дали право мати своїх владик в Київі, в Луцьку, Львові, Перемишлі і трех владик на Білій Русі. Всі церкви, одібрані уніятами, всі церковні землі, забрані с церквами, Владислав звелів одняти од уніятів і оддати православним. Владислав згодився настановити київським митрополітом Петра Могилу і дав ёму право завести вищу школу у Київі в Брацькому манастирі. Петро Могила поіхав до Львова, і один волоський митрополіт посвятив ёго на митрополіта в Київ. Владислав звелів навить оддати ёму святу Софію. Одсилаючи козацьких послів на Украіну, новий король послав через іх лист до Запорожців, обіцяв дати ім право і промовляв до іх дуже ласкавими словами.

Здавалось, що за такого доброго короля на Украіні настане мир та добро; та не так воно сталося, як добре на папері писалось. Владислав стлав мягко, та твердо було Украінцям спати; казав пан: кожух дам, та тільки слово ёго тепле, каже приказка.

Владислав зоставив на Украіні унію, єзуітів і польських панів. Пани й єзуіти стояли за унію, а за православну віру тільки кокаки та селяне. Украінські пани сами переходили до остатку в католицьку віру. Найбагаччий православний пан Іеремія Вишневицький, що мав всю Лубенщину й Полтавщину, приняв католицьку віру; син Косцянтина Острожського, Януш, і дочка Ганна стали ляхами й католиками, а Ганна Острожська в Острові вже давила православну віру. Владислав був ласкавий до козаків, бо тоді козаки були ёму потрібні: він почав войну з московським царем Михайлом і хотів сісти царем в Москві. Реєстрові козаки ходили з ним на Москву, і між ними Богдан Хмельницький, будущий гетьман, так добре бився з Москвою, що Владислав подарував ёму з своіх рук шаблю. А тим часом польські пани ненавиділи козаччину, бо вона ішла проти іх. Пани так само давили народ, а народ втікав на Запорожжя. Татари нападали так само на Украіну,

Digitized by Google

як було й попереду. Трудно було сподіватись на луччі часи для України. Так воно й вийшло.

Запорожський отаман Сулима повів козаків на татар саме тоді, як реєстрові козаки воювали з Москвою. Сулима зруйнував турецькі города Аккерман, Измаіл і Килію на Дунаі. Турки за те напали на Камянець, а далі поставили сторожу коло устя Дніпра: з одного боку в Очакові, з другого в башті, і перекинули через Дніпро залізні ланцюги, що за їх зачіпались козацькі чайки. Козаки зрубали дерево, пускали його з гільлям на ті ланцюги, і як дерево зачіпалось і таркало ланцюги, вони серед темної ночі підіймали галас. Турки думали, що зачепились козацькі чайки та давай лупити з гармат у дерево, а тим часом козаки в инчому місці перескакували на човнах в море і плили до турецьких городів. Польський гетьман Конецьпольський збудував вище порогів замок Кодак і посадив там військо, щоб воно не пускало селян на Запорожжя і держало в руках Січ. В місяці серпні, Сулима вернувся з моря і побачив новий замок. Він догадався, що то за цяця, кинувся з козаками на Кодак, вирізав польське військо і зруйнував замок до землі. Сулима підняв повстаньня і окопався з запорожцями. Панщанний народ збігався до ёго; збірались до ёго охочі козаки. Коли це до ёго прийшли й реєстрові козаки і просили прийняти їх до себе. Запорожці не йняли ім віри і веліли присягти. Вони присягли. Сулима впустив їх в окоп. Тоді вони заковали в кайдани Сулиму й старшину і оддали Конецьпольському. Він їх і настренчив і послав до Сулими. Сулимі одрубали в Варшаві голову, четвертували тіло і повішали шматки по Варшаві.

Реєстрові козаки зрадили народнёму ділу, за те ж і ім досталось. У короля не було грошей: ім уже давно не давали плати. Окрім того польське військо ввійшло в Корсунь і стсло там на кватирах, а в Корсуні здавна стояли козацькі гармати. 1636 року реєстрові козаки послали до короля черкаського сотника Барабаша, і чигиринського Богдана Хмельніцького жалуватись. Король послав до козаків Адама Кисіля. У Кисіля українські кістки вже почали заростати

Digitized by Google

польським мясом, він почав дурити козаків, завів колотнечу миж старшиною і посилав своїх підглядачів, щоб ёму про все розказували. Козаки вже хотіли скинути гетьмана Василя Томиленка і зібрали чорнецьку чи чорну раду, с самих козаків без старшини. Се вже починалось повстаньня. Кисіль вговорив козаків діждати Илії. Минув Илія, а грошей не давали. Кисіль впросив подождати до Другої Пречистої, прийшла й Пречиста, а плати не давали. Тоді чигиринський полк збунтувався і виступив ік Крилову на Запорожже. В квітні 1637 року Адам Кисіль привіз козакам плату, але тих грошей було мало: козаків було записано десять тисяч. Треба було живих виписати. Козаки підняли бунт.

В той час на Запорожжі був гетьманом Карпо Павлович Гудзан, вихрещений турок. Козаки прозвали ёго Павлюком. Вернувшись з моря і зачувши що діється на Украіні, він кинувся як вітер на Черкаси, забрав козацькі гармати і перевіз в Січ, приказуючи: „от — оттут ім місце!“

Томиленко був чоловік добрий і вірний Украіні. Він не любив Польщі і не знав що й робити. Павлюк писав до ёго, закликав до повстаньня, і тим часом розіслав по всій Украіні до народа листи, щоб увесь панщанний народ ішов у козаки бити панів-ляхів. Год був неурожайний, сухий; хліб був дорогий. Народ кинувся до Павлюка. Тим часом Кисіль встиг так зробити, що козаки скинули з гетьманства Томиленка і вибрали Савву Кононовича, родом кацапа і великого панського прихильника. Павлюк став кошем під Криловом і послав полковника Карпа Скидана вхопити Кононовича. Скидан майнув в Переяслав, схопив Кононовича й нову старшину. Іх осудили на раді на смерть і розстреляли. Більша частка реєстрових пристала до Павлюка і вибрала ёго своім гетьманом. Томиченко сам одказався од гетьманства і зостався приятелем Павлюка.

Тим часом настав голод на Украіні, так, що священники дозволяли людям в піст істи скоромне. Народ загув, зашумів. Одні тікали до Павлюка, другі кинулись різати й руйнувати панів. Адам Кисіль утік з свого дома. Народ кинувся на ёго добро. А за Дніпром син київського полков-

Digitized by Google

ника Кизима кинувся з народом в Лубні, вирізав панів Іереміі Вишневецького, спалив католицький манастир, вирізав ченців і викинув їх тіло собакам.

Павлюк покинув на Україні Скидана Чигириського полковника, а сам тим часом пішов у Січ, а звідтіль у Крим. Ёму хотілось закликати до себе на поміч кримського хана. Військо на Україні ёго ждало, вже готово вдарити на ляхів, а ёго не було. Тим часом в польському війську почався бунт: польським салдатам не давали плати. Час був дуже добрий: Україна могла-б ще в той час одбитись од Польщі, та Павлюк загаявся і втеряв добрий час.

В кінці всего прийшов з Січи і Павлюк. Конецьпольський послав Потоцького проти Павлюка. Потоцький перейшов через Рось, низче Корсуна, минув Мошни і стрів козацьке військо під Кумейками. Селяне запалили село, щоб вітер ніс дим на ляхів, а дим потяг на козаків. На зимнёго Миколи стрілись козаки з ляхами. Потоцький вдарив на козаків і в двох місцях розірвав козацьке військо. Конниця втікла, а піші окопались і одбивались чим могли, навить голоблями. Попадався ім лях, вони рубали ёго на шматочки і сами падали під польськими шаблями. Потоцький догнав Павлюка під Боровицею. Скидан побачив, що козаки прогнали, та й утік. Проти Павлюка почався бунт за те, що він залаявся в Січі. Павлюка й Томиленка оддали Полякам. Козаки просили мира. Потоцький на саму кутю зібрав козацьку раду над Дніпром і настановив над ними старшим Иляша Караімовича, польського прихильника, родом армянина, коли не жида. Потоцький звелів усім козакам присягти на вірність королеві й Польші, написати лист і підписатись. На тому листі підписався в вірності Польщі і писарь війська козацького, Богдан Хмельницький, той самий, що перегодя підняв усю Україну проти Польщі.

Павлюка й старшину одвели в Варшаву, одрубали ім голови і повтикали на кілки на пляцу.

Тим часом Павлюкове діло ще не скінчилось: воно знов заварилося за Дніпром в Полтавщині. Там Полтавець Остранин зібрав вже військо, щоб іти на поміч Павлюкові, військо

Digitized by Google

було готове. Запорожці вибрали за гетьмана Остранина. Запорожці знов розіслали листи на Україні, закликали народ до повстаньня. Потоцький побив повстаньня на правому боці Дніпра, а на лівому воно тільки що начиналось.

Весною, як тільки дерево почало розвиватись, Остранин та Скидан повели Запорожців на Україну. Частка пішла суходолом, частка поплила Дніпром. Потоцький з польським військом та з Иляшем Караімовичем, що вів реєстрових козаків проти Запорожців, стрів Остранина під Кременчугом. Народ приставав до Запорожців. Остранин одбився од ляхів і став в городі Голтві, де Хорол втікає в Псел. Поляки підступили до Голтви проти празника литнёго Миколи. В Потоцького було й німецьке військо. Він кинувся на козаків з одного боку, а німців послав за Псел. Остранин побив усіх німців до чиста, а поляки мусіли одступити, потративши багато війська, і пішли на Лубні. Козаки погнались за Потоцьким і сміливо напали на ёго. Реєстрові козаки так яро бились з Запорожцями, як і ляхи, до самого вечера. Світом Остранин одступив, пішов на Миргород, потім став на Сулі, нижче Лубнів. Поляки напали на ёго табор, і тоді Остранин утік з часткою конного війська. Він поселився в городі Чугуєві, в Харковщині, але там козаки ёго вбили. Військо вибрало гетьманом Гуню.

Гуня повів військо до устя Стариці, де вона втікає в Дніпро. Тут козаки окопались. Поляки прислали в окоп своіх посланців, щоб козаки згодились на мир і пристали до Польщі. Козаки не схотіли, бо ждали помочи. Филоненко привів трохи війська на поміч Запорожцям. Поляки кинулись на табор, але нічого не вдіяли. Козаки покопали кругом окопа ями, і ляхи падали в ями. Тоді поляки почали іх морити голодом, і Гуня втік в Московщину, а решта козаків здалась.

Після такого повстаньня польська рада в Варшаві постановила: щоб реєстрові козаки не мали права вибірати собі гетьмана й старшини і не мали ніякого давнёго козацького права. Король звелів настановити над ними полковників не козаків, а з шляхти. Багато козаків повтікало тоді в мос-

Digitized by Google

ковські землі в теперішній курській і харківській губерні і почали там заселяти вольні степи. Пани ще гірше насіли на народ і оддавали села в посессію жидам. Козаччина почала слабішати, а татари не дрімали. 1640 року, зімою, кримські татари напали на Україну, зруйнували села коло Переяслава Корсуна, попалили села, панські замки, двори, забрали багато товару і погнали тридцять тисяч народа в неволю. Вишневецький кинувся доганяти, та не догнав.

Так-то Польща била козаччину, а Україну стерегла од татар погано. На Україні ніби все затихло, та не на довгий час.

УКРАІНСЬКИЙ ГЕТЬМАН

Богдан Хмельницький.

ПОЧАТОК ПОВСТАНЬНЯ Й БИТВА НА ЖОВТИХ ВОДАХ ТА ПІД КОРСУНОМ.

Зиновий Богдан Хмельницький був син чигиринського козацького сотника Михайла Хмельницького. Його батько мав хутір Суботів від Чигирином. Чигиринський староста Данилович подарував ёму за казацьку службу ще й землю і він заселив ii людьми, бо тоді ще можно було людям переходити на землю инчих панів. В молоді літа Богдан вчився в городі Ярославі, в Галиччині, в єзуіцькій школі, вивчився навить говорити латинським язиком, але єзуіти не переробили ёго на поляка й католика: Богдан зостався українцем і не покинув православної віри. Під Цецорою турки розбили польське й козацьке військо і забрали в полон багато народа. Богдан попався тоді туркам, і вони одвели ёго в Цареград. Два роки був він в полоні у турків і вернувся на Україну. В Цареграді він вивчився говорити по турецьки. Тоді як

Digitized by Google

Польща воювала з московським царством, Богдан бився з москалями рядом з королевичем Владиславом, і бився так добре, що Владислав подарував ёму з своіх рук дорогу шаблю. Владислав з того часу знав Богдана і памятав про ёго. Після того ми бачимо Богдана Хмельницького в війську гетьмана Павлюка, що піднявся проти Польщі. Під Кумейками поляки розбили козацьке військо: козаки просили мира і присягли на вірность Польщі. На листі підписався на вірність Польщи і Богдан Хмельницький: він був тоді військовим писарем в Павлюка. Поляки побили козацьке військо по обидва боки Дніпра і настановили над ними старшим якогось пройдисвіта, Иляша Караімовича, свого прихильника, заборонивши ёму зватись гетьманом. Здається, козаччина мусіла навіки загинути. Але, як навмисне, в Польщі настав король Владислав Четвертий, і вийшло так, що сам король піддержував козаччину. Козаччина знов воскресла.

За Владислава Четвертого, пани розібралися вже так, що далі було й нікуди. Пани на своіх землях стали зовсім королями, а короля мали ні завіщо. Багаті польські й українські пани жили в своіх палацах по царський, держали сотні або тисячі свого війська. Декотрі великі пани, не питаючись короля, нападали з своім військом на сусідні царства: Вишневецькі й Мнишки нападали на Московське царство, Потоцькі й Корецькі — на Молдавію. Великі пани зовсім стали на рівні з давними удільними князями, і козаки не дурно дражили іх королятами. Вони держали в своіх руках дрібну шляхту, поіли іі, годували в своіх палацах, підкупували іі грішми, і за те на маленьких сеймиках, чи радах в городах, дрібні пани стояли за свого добродія, а в Варшаві, на сеймі, чи на великій раді, подавали голос, якого хотів який-небудь великий пан іх добродій. Внизу, під собою, пани мали в своіх руках народ, мали над ним королівське право карати смертю, а над собою не знали ніякого права. Ще попереду пани платили в скарб невеличку подать: по два шаги од лану. За Владислава вони і того не платили. Польщею й Україною правив не король, а пани. Вони збірались в Варшаву на раду, чи на сейм, і на тому сеймі

Digitized by Google

ставили всі закони, які тільки виходили в Польщі. Як тільки один пан не згожувався на яке діло, і кричав: „не велю!“— вся сеймова рада пропадала: діло починали знов з початку. Король без сейма не мав права нічого робити, і вийшло так, що вже пани правили Польщею і Україною, а не король. Пани ще й до того коверзували королем, читали ёму молитви, трохи не в вічі лаяли ёго. Їх самоволя була така, шо король часом мусів приставати на діло, зовсім не правдиве.

Князь Іеремія Вишневецький мав багато землі на Волині, і держав мало не всю теперішню Полтавщину. Владислав оддав Ромни панові Казановському. Вишневецький послав своє військо і одібрав собі Ромни силою, не маючи на те ніякого права. Владислав видав листи, щоб ёго вигнати за самоволю з Польщі. Вишневецький приіхав в Луцьк на сеймик, напоів і підкупив шляхту, щоб вона стояла за Вишневецького, наче б то проти обиди од короля. Замість того, щоб виіхати з Польщі, Вишневецький, вибраний на тому сеймику послом в Варшаву, приіхав в Варшаву, і король мусів зняти з ёго кару, ще й оддав ёму город Ромни. Ще гірше коверзував Альбрехт Радзівіл, в руках котрого була трохи не вся Литва й Біла Русь. Владислав дав ёму одно староство, з котрого четверту частку треба було платити в скарб на польське військо, що од того звалося кварцяним. Радзівіл не виплатив в скарб шість тисяч злотих, Владислав натякнув ёму на те. Радзівіл розсердився і почав настроювати проти короля дрібну шляхту. Щоб загодити пана, Владислав дав ёму ковенське староство ще й пятьнадцять тисяч злотих!

Тим часом Владислав задумав войну з турками. Він дуже любив войну, і ёму хотілось добути собі слави. На ту войну підбивав ёго посол з Венеції, на йменьня Тьеполо. Він приіхав в Польщу і почав вговорювати Владислава пустити козаків на Чорне море, от би й на самий Цареград, а тим часом збірати військо і рушати на турків. Посол сказав ёму, що Венеція і навить папа римський пошлють своє військо на турків. Владислав вговорив пристати на ту гадку найблизчих панів: Оссолінського і гетьмана польського війська.

Digitized by Google

Конецпольського. Се діло він робив дуже тихо й потайно од инчих панів, наче вгадував, що пани не пристануть на ту войну.

В цій турецькій войні найбільше помочі могли ёму дати козаки. Але після того як поляки побили Павлюка й Остранина, козаків було дуже мало. Владислав задумав знов поновити козаччину на Україні і назбірати козаків, як можна більше. Окрім помочі в войні з турками, Владислав думав опертись на козаччину, щоб стати проти панів, і збити іх пиху і забрати в свої руки більше сили в царстві. Він знав, що козаки ненавиділи шляхту і били ії, як тільки було можна. Окрім того він був прихильний і до православної віри українського народа і обороняв ії од панів і католицьких архиєреів. Зімою, з початку 1646 року Владислав з своіми приятелями постановив дати козакам двадцять тисяч талярів, шоб вони справили собі сорок чаєк, війшли на Чорне море і вдарили на турків.

Того ж року Владислав прикликав в Варшаву козацьку старшину: Иляша, Барабаша, Хмельніцького і Нестеренка. Хмельніцький тоді тільки що вернувся з Франції. Французький король просив собі помочі в Польщі, Владислав дозволив ёму набірати охочих людей в військо миж козаками, і Хмельніцький іздив по тому ділу в Францію. Дві тисячі чотириста козаків ходили в Францію і одбірали з французами од Ишпаніі город Дункерк. Король прикликав до себе козацьких старшин тихенько в ночі, розмовляв з ними і сказав ім, що козаччина знов повинна бути на Україні. Він дав ім королівський лист на поновліньня козаччини, щоб козаків було дванадцять або й двадцять тисяч; дав шість тисяч талярів на чайки і звелів іти на Чорне море. Тоді ж козакам дав король червону адамашкову корогву з білим орлом. Королівський лист, чи грамоту взяв до своіх рук Барабаш.

Не спитавши панів, Владислав почав готуватися до войни: звелів вербувати в Німеччині військо, готувати гармати. Він був попереду слабий, а то аж поздоровшав: встав з ліжка, скрізь ходив і доглядав усе сам. Вже найняті німці йшли в Польщу, а пани не знали, до чого воно йдеться.

Digitized by Google

Тим часом великі пани почали зъіжжатись до Варшави. Приіхав і найзначнійший пан Альбрехт Радзівілл. Король сказав ёму, що мав оповістити панам про одно дуже значне діло.

Як тільки король оповістив, що він задумав воювати з турками, ще й покликав козаків до помочі, пани так і стали дибки. Вони дуже обідились і загаласували, що вони, пани, не знають, що робиться в Польщі і з ким буде война. Вишневецький і слухати не хотів про войну, бо ненавидів козаччину, що теперь знов підіймалася на Україні. Пани вигнали з Польщі венеційського посла, Тьепола, два рази збіралися на сейм і постановили, щоб король не збірав чужоземського війська, не пускав козаків на море, зменшив і те військо, що було, і не починав войни з турками. Пани понесли до короля той лист, прочитали ёму при тім добру молитву, що він задумав діло, не спитавши сейма, тоб-то панів. Король мусів на все пристати: він не мав сили встояти й постановити на своёму.

Вістка про те, що войни з турками не буде, дійшла й на Україну. Козацькі старшини побачили, що в Польщі пани дужчі од короля, і що треба годити панам, а не королеві. Барабаш сховав королівський лист і не показував козакам. А тим часом козаки прочули про те і почали гомоніти. Підлеслива до панів старшина, почала іх вговорювати, веліла ім слухати, що скажуть, а декотрим неслухняним одрубали голови. Пани й жиди ще гірше налягли на народ.

Так думала козацька старшина, та не так думав Богдан Хмельницький. Він задумав з королівським листом підняти козаччину; встати знов на панів. Хмельницький задумав видурити королівський лист в Барабаша.

На зимнёго Миколи Хмельницький ставив у себе в Суботові обід, попросив гостей, попросив і Барабаша. Гості пили в хаті, на дворі обідали старці й каліки. Швидко попились гості і почали клювати носами. Переяславський полковник Кречовский вже простягся на лаві. Барабаш ще сидів. Хмельницький частував ёго і за чаркою спитав ёго:

— На що ти, куме, держиш у себе королівський лист? Дай міні, я прочитаю!

Digitized by Google

— На віщо тобі, куме, ёго читати? промовив пяненький Барабаш: ми податі не платимо, в польському війську не служимо. Лучче нам брати гроші без ліку, а дорогі сукна без міри, ніж встоювати за чорний люд, швандяти по лісах та байраках, та годувати своїм тілом комарів.

Хмельницький ще підлив кумові вина. Барабаш хотів встати, але впав на постіль та й захріп. Хмельницький взяв у ёго шапку й хустку, дав іх джурі — молодому козакові, звелів ёму сісти на коня, іхати до Барабашихи і сказати ій, що Барабаш звелів ій оддати королівський лист.

Джура приіхав тоєі ж ночі в Черкаси. Барабашиха вже спала.

— Пані! сказав джура: зайшлись пани з твоїм паном, колиб ще й не зарубали: так оце він прислав, щоб дали ті права, що прислані од короля.

— Лихом ёму занудилось, що з Хмельницьким гуляти схотілось, промовила Барабашиха: оттам в стіні під ворітьми в глухім кінці у пуздерку в землі.

Джура одкопав скриньку і полетів з листом до дому.

Од того часу Барабаш тільки й думав, як би згубити з світа Хмельницького. Він почав наговорювати на ёго чигиринському старості, Конецьпольському, в старості котрого був Суботів, ніби Хмельницький чоловік дуже небезпечний. Один козацький сотник Онія вже виказував на Хмельницького. Богдана не любили пани і ті православні шляхтичі, що іх настановили старшиною над козаками. Пани завидували, що Хмельницький мав багатий хутір. Староста чигиринський, Конецьпольський, дав право Хмельницькому засилити ёго людьми. Люде охітнійше переходили до козака, ніж до польського пана. Більш од усіх панів не любив Хмельницького Чаплінський, підстароста Конецьпольського.

Чаплінський полаявся з Хмельницьким за якусь польку. Хмельницький одбив іі од Чаплінського, після смерти своєі жінки, Ганни Сомківни, держав іі при собі, хоч іще не звінчався з нею. Чаплінський хотів помститись і підкупив козака Дачевського вбити Богдана. Раз на степу показався татарський

Digitized by Google

загон, і Хмельницький з чигиринським поляком виступив проти ёго. В битві Дачевський наче ненароком вдарив Хмельницького по голові, одначе злетіла тільки шапка, і в Хмельницького заморочилась голова, од чого татари одтиснули козаків. Дачевський сказав: „вибачай міні! я думав, що це татарин“. Чаплінський приступив до Конецьпольського і почав судити та обговорювати Хмельницького, а себе хвалити. Тоді він задумав напасти на Суботів і одняти од Хмельницького хутір. Він почав підступати до Конецьпольського і просив, щоб він подарував ёму Хмельницького хутір за ёго службу. Конецьпольський одговорювався тим, що хутір подарував Хмельницькому ще покойний ёго батько. „І покойний Конецьпольський не любив Хмельницького і вміраючи, жалкував, що не зняв з ёго буйної голови“, промовив Чаплінський, та все просив старосту, щоб він дозволив ёму силою одняти хутір. „Нехай мене позиває в суд! я знаю, що він нічого міні й судом не вдіє, бо я польський шляхтич!“ промовив Чаплінський. Конецьпольський згодився.

Вернувшись з степу до дому, Хмельницький перечув, що Чаплінський збірає військо і хоче напасти на хутір. Він поскакав в Чигирин до старости. Тим часом Чаплінський напав з військом на хутір, запалив млин, забрав пасіку й тік, де стояло чотиріста кіп хліба; і напав на дом. Меншій син Хмельницький, десяти літ хлопець, сказав якесь грубе слово Чаплінського зять, Коморовський, звелів слугам вибити ёго різками; слуги так побили хлопця, що він другого дня вмер. Чаплінський взяв Хмельницького жінку, польку, і зараз повінчався з нею. Такі наізди робили пани часто в той неспокійний час навить на своіх панів-сусід.

Хмельницький жалівся Конецьпольському. Конецьпольський сказав, що він нічого знати не знав й відати не відав. Хмельницький подав жалобу в суд, але польський суд завжди обвинувачував козаків, як вони позивались з польськими шляхтичами. Хмельницькому сказали, що лист на хутір покойного Конецьпольського не має сили, а Хмельницькому треба було дістати лист, записаний в земських городських книгах. Хмельницький покликав Чаплінського на поєдинок.

Digitized by Google

Він приїхав з трема слугами. Хмельницький розігнав усіх і промовив: „Маю шаблю в руці, ще не вмерла козацька мати“. Чаплінський сказав сі слова Конецьпольському і його посадили в тюрму, а сина ёго Тимоша вибили палицями серед Чигирина. Одначе ёго швидко після того випустили.

Тоді Хмельницький поїхав жалітись до Варшави в сейм. На сеймі ёму сказали те саме, ще й насміялись з ёго, що він воює за якусь жінку. „Сёго цвіту по всёму світу“, сказали ёму пани на сеймі, як він говорив про свою жінку, і таки не вернули ёму хутора.

Хмельницький пішов до короля — Владислав вислухав ёго слово і промовив: „я знаю твоє чисте серце і памятаю про твою службу; знаю я, що Чаплінський винний, а твоє діло правдиве, але ти на суді не знайдеш справи. Проти сили треба йти силою. Знаю я, що й козаків давлять, але стати вам до помочі не можу. Адже не ти воін! Здається, час би вам усім зрозуміти, що ви воіни. У вас є шаблі? Хто ж вам забороняє встоювати за себе? А я був і завше й буду до вас ласкавий“.

Хмельницький зрозумів, що ёму треба діяти: він поїхав з Варшави і задумав думу визволити Україну з під панського лядського ярма. Вертаючись назад, він їхав помаленьку, ставав в кожному селі, скрізь випитував, що думає народ про панів, про жидів, радився з православними священниками, ёі росказав ім про свою думу встати на ляхів. Я задумав помститись над панами ляхами не за свою тільки обиду, а за віру й народ; допоможіть міні: пошліть до мене хоч по два, по три чоловіки з кожного села! промовляв він до всіх, і всі обіцяли встати з ним на Польщу. Прибувши до дому, Хмельницький взяв кілька десятків вірних козаків і поіхав з ними в ліс: там він держав з ними ради. Він роказав ім усе, що діялось в Варшаві, що думає народ на Україні, як давлять народ пани ляхи, як знущаються над православною вірою жиди, і показав ім королівський лист. Козаки крикнули: „годі нам терпіти! час братися за шаблі! час скинути з себя ляхівське ярмо!“ Вони вибрали за гетьмана Хмельницького, але він не схотів объявлятись гетьма-

Digitized by Google

маном заздалегідь. Тут Хмельницкий сказав ім, що й Петро Могила, київський митрополіт, перед смертю поблагословив ёму вставати на поляків, боронити народ і віру.

Тільки що вони розійшлись, як один козак, Роман Пешта, позавидував Хмельницькому та й росказав про все Конецьпольському. Конецьпольський дав приказ полковникові Кречовському піймати Хмельницького. Задумавши іхати в Крим, щоб просити татар до помочі, Хмельницький спродувався. Кречовський заманив ёго через козака в Бузин, щоб він привів туди коня на продаж.

Тут Хмельницького арештували і дали ёго Кречовському, щоб він ёго стеріг. Кречовський ласкаво поводився з Хмельницьким і швидко після того випустив ёго на волю.

Певно він мав одну думку з Хмельницьким. Польський коронний гетьман Потоцький звелів стяти Хмельницькому голову, але нікому було рубати, бо Хмельницький з своім сином Тимошем і з вірними товаришами втік у Січ і прибув туди зімою 1647, 11. декабря. Потоцький дав приказ в кріпость Кодак, що була коло самого Запорожжя, і де сиділо триста ляхів, щоб вони піймали Хмельницького. Хмельницький подався далі до лиману, а запорожці збунтовались і побили тих ляхів. Хмельницький прибув на Запорожжя, росказав, яке лихо діється на Україні, що виробляють ляхи й жиди, і просив помочі в запорожців. „Приймаємо тебе, пане Хмельницький, хлібом-сіллю і щирим серцем“, крикнули запорожці. Тут Хмельницький дожидав весни, але про свою думку встати на Польщу і визволити Україну з під польського ярма, він розказав тільки кошовому атаману та старшині. Прості козаки не знали про те.

З Січі Хмельницький писав листи до Конецьпольського й до Потоцького, ніби він, не бунтовщик, думкі лихої не має проти поляків, і очевидячки дурив іх, а Барабашові написав такий лист: „за те, що ти держав королів лист про козацьке право миж плахтами своєі жінки, запорожське військо думає, що тобі б варто старшинувати не над людьми, а над свіньми та вівцями“. Потоцький поклав ціну за Хмельницького голову і послав пана Хмелецького ніби переговорити з Хмельницьким:

Digitized by Google

а в ёго була думка стяти Хмельницькому голову. Хмельницький зараз втік у Крим.

В Криму був тоді ханом Ислам-Гирей. В марці 1648 року Хмельницький з сином та з старшиною приіхав в хану столицю Бахчисарай. Хан дав ёму кватиру в одного армянина, звелів ёго добре витати і через тиждень приняв ёго в себе в дворці. Хмельницький вмів говорити по турецьки і почав вговорювати хана дати ёму поміч проти Польщі. Він росказав, щоб хан стерігся, що поляки збіраються воювати з турками та з татарами, і показав ёму Владиславів лист до козаків, щоб козаки вдарили на турків. Хан довго не йняв віри, боявся, щоб Хмельницький часом не підвів ёго, як під манастир вивівши в степ просто на польське військо. Потім хан звелів ёму присягти на своій шаблі. Хмельницькому подали ханову шаблю; він поцілував ії і поклявся, щоб та шабля стяла ёму голову, коли він говорить неправду. Тоді хан подав ёму руку, обіцяв дати поміч, а тим часом звелів своёму перекопському мурчі, Тугай-Бею виступити з Хмельницьким. Хмельницький святкував Великдень в Бакчисараі і після Великодня виступив з татарами. Хан дав ёму дорогі дари і зоставив у себе з закладі ёго сина.

Прибувши в Січ, Хмельницький покинув татар на річці Бузулуку, а сам поіхав в Січ. Там кошовий вже зібрав усе військо. На заході сонця вісімнадцятого квітня, Хмельницький въіхав в Січ, і зараз три рази вдарили з гармати. То був знак, що завтра буде рада в Січі. Світом знов ударили з гармат. Козаки, піші й конні, заворушились на майдані. Опівдні довбиші вдарили в казани: зачиналася козацька рада, козацьке віче.

Козаків було так богато, що вони не помістились на майдані серед Січі, в кріпості. Кошовий звелів збіратись за валами. Тоді кошовий росказав все задумане діло Хмельницького і сказав, що Тугай-Бева орда вже стоіть на готові коло Січі. „Слава й честь Хмельницькому! ми всі готові помогати Хмельницькому, і підемо на ляхів. Нехай Хмельницький буде нам головою“.

Кошовий післав писаря в скарбницю, і він приніс клей-

Digitized by Google

ноти: королівську корогву, що дав Владислав, бунчук, чи палицю з позолоченою булавою з верху, позолочену булаву з дорогими каміньнями і срібну військову печатку. Старшина дала клейноти Хмельницькому і назвала ёго гетьманом запорожського війська. Хмельницький взяв знаки, але не схотів зватись гетьманом, док ёго не назвуть гетьманом ще й городові козаки!

Після ради старшина пійшла в церкву на службу, та молебень, а потім на обід до кошового. Запорожці не дуже гуляли того дня, бо в кожного було своє на умі. В вечері довбиші знов ударили в казани на раду. На раді кошовий оповістив, що з Хмельницьким виступить тільки вісім тисяч козаків, а решта вернеться до господи і повинна бути на поготові.

В той час як Хмельницький був в Криму та на Запорожжі, на Україні народ вже почав тихенько говорити про повстаньня, збірався в хатах, по корчмах. Хмельницького приятелі вештались миж народом, повбірані то за старців, то за странників богомольців, ходили з села до села, підмовляли народ одчиняти козакам Хмельницького ворота в кріпостях, забивати піском польські гармати. Потоцький почав остерігати польських панів, звелів одбірати в людей рушниці і розгонити купи народа по улицях. На панах як на злодіях вже горіли шапки.....

Потоцький, польський гетьман, зібрав польське військо в Черкасах, а ёго поміщик Калиновський в Корсуні. Одначе вони, не знаючи про татарську поміч Хмельницькому, думали, що в Хмельницького мала сила і стали на тому, щоб проти ёго послати небагато війська. Вони послали на байдаках шість тисяч реєстрових козаків, під рукою Барабаша, Иляша та Кречовського, а рядом з ними берегом пішов син Потоцького, молодий Степан Потоцький з часткою польського війська, і дванадцятьма гарматами. Він узяв з собою і драгунів, котрі були всі українці. Гордо й пишно вирядив двадцятишестилітнёго сина Потоцький добувати слави в степу на козаках.

Хмельницький виступив з Січі двадцять другого дня

Digitized by Google

квітня в суботу і простував на Чигирин. Він став при маленькій течії, Жовтих-Водах. За Хмельницьким ішов Тугай-Бей, якось боязко: він все боявся, ждав, щоб козаки зачали битву і тоді тільки думав кинутись у битву. Козаки стали й обгородились возами.

Надійшли й поляки; перейшли Жовті Води і вгляділи козаків: Потоцький ждав битви, а козаки стояли спокійно і не зачіпали поляків: Хмельницького не було в стані. Сторожа, поставляна по над Дніпром, дала ёму звістку, що пливуть реєстрові козаки, і Хмельницький поіхав до Дніпра. Один байдак, на котрому сидів Кречовський, випередив инчих. Хмельницький переговорив з Кречовським, і він пристав з своіми козаками до Хмельницького, ще й обіцяв пригорнути й барабашівців. Тоді Хмельницький вернувся в стан, і зоставив натомісць коло Дніпра, козака Ганжу. В вечері, третёго мая, приплили й барабашівці і вийшли на берег. Ганжа скликав чорну раду без старшини і почав вговорювати козаків, щоб вони не йшли проти своіх братів, а приставали до запорожців, щоб лили кров не за Польщу, а за матір Україну. В шести тисячах козаків, стало ніби одно серце, один розум. Вони кидали в Дніпро польські корогви, топтали іх ногами і кричали: „биймо зрадників старшин!“ Барабаш спав у човні під комишем. Козаки напали на ёго. Він прокинувся, вхопив рушницю, рушниця випала з рук. Один козак, Филон Джеджалик, проколов ёго списом і вкинув у воду. Тієї ночі козаки вбили Иляша, Нестеренка й инчих теплих приятелів польських панів. Всі рушили в окопи Хмельницького приз самий польський стан. Хмельницький виіхав до іх на зустріч з білою коровгою в руках, де було написано: „спокій христьянству“. Пани не йняли віри своім очам.

Вони вже хотіли посилати просити помочі в старого Потоцького, а тим часом пятого мая почали з козаками битву. Козаки вирвались зза своіх возів і кинулись на поляків. Оглянулись поляки, аж позад іх за потилицями йдуть татари. В той час од польського війська одрізнились драгуни, всі українці, та й потяглися в поле, просто до запорожців! Поляки побачили, що біда, та давай просити мира. Вони

Digitized by Google

послали в козацький стан Чарнецького. Хмельницький згоджувався випустити поляків живими, як вони ёму оддадуть свої гармати. В Хмельницького було мало гармат. Чарнецький згодився: поляки одвезли гармати в козацький стан, а сами рушили навтікача. Вони дійшли до Княжих Байраків, аж тут їх догнав Тугай-Бей і начав палити на їх з їх же гармат. Татари й козаки набігли на польський стан і страшно ёго розбили. Степана Потоцького поранили і полонили. Він умер на степу другого дня. „Бідний, бідний пане Степане! говорили козаки, не попав, небоже, на Запорожжя, не знайшов гаразд шляху".

В той час гетьман Потоцький і Калиновський стояли з військом під Черкасами. Один шляхтич недобиток втік з Княжих Байраків і дав страшну звістку Потоцькому. „Все пропало! козаки пристали до Хмельницького, а твій син, пане, вже вмер!" казав шляхтич. Поляки зблідли, як трава на морозі. Потоцький почав плакати за своїм сином, Степаном, та з горя напився горілки. Військо ёго одступило до Корсуна і стало миж Корсуном та Стеблевом. Потоцький звелів спалити Черкаси, Корсун і Стеблів і задумав стати на битву з Хмельницьким.

В понеділок, пятьнадцятого мая, 1648 року, прийшов Хмельницький з козаками й татарами. Курява піднялась така страшна, наче йшло сто тисяч війська. Хмельницький розставив військо півмісяцем, наче б то був готовий дати битву, а тим часом задумав просте й хитре діло. Він послав Кривоноса з шістьма тисячами козаків поза польським військом в густий ліс; там була Крута-Балка, довгий та глибокий яр. Хмельницький звелів викопати через увесь яр глибокий рів, нарубати й накидати дерева, поставити в гущавині гармати й самим засісти. А тим часом він підіслав в польський стан проворного козака, Микиту Галагана, і навчив, що ёму треба було говорити. Поляки піймали Галагана, пекли ёго на вогні, і випитували, скілько в Хмельницького війська. Галаган сказав, що татар буде пятьдесять тисяч, козакам і лику нема, ще й хан стоіть недалеко з ордою і не сёгодня завтра прибуде. Поляки й руки опустили і постановили одступити

Digitized by Google

на Богуслав. Галаган взявся вести польське військо та й повів ёго просто в ліс на Круту Балку. Потоцький був пяний і сідів в кареті.

Як тільки поляки рушили з місця, козаки вистрелили на їх і кинулись слідком за ними. Була страшна спека. Поляки ввійшли в ліс. Хмельницький бив їх з заду, а тут з переду вискочив Кривоніс з своїми козаками і почав одбивати вози. Далі поляки наскочили на Круту Балку. З крутої гори польські гармати й вози котилися просто в рів. З другого боку балки, з гори вже палили на поляків козацькі гармати; а з заду налягав Хмельницький і гнав уперед. Коні, вози, гармати, люде, все покотилось в яр і зострягло в рову. Польське військо розсипалось. Калиновський бігав по лісу і не знав що робити. Потоцький з горя сів у карету, а за ним посідали в свої карети й йнчі пани. Так їх усіх і забрали та й привезли в козацький стан. Битва скінчилась в четвертій годині в досвіта.

„А що, панове, сміялися козаки, не будете більше ходити на Запорожжя, добуватись до Січі. Бідні пани! як же вони померзли! Дай ім кожухів, пане Хмельницький!“ „Ой Потоцький, Потоцький! в тебе розум жіноцький. Не годися ти гетьманувати, поідеш ти в Крим сироі кобилини жовати!“ говорили козаки.

Хмельницький одправив молебінь. Три рази палили з гармат та з рушниць в знак побіди. Після того Хмельницький справив бесіду, і на обід попросив мурз і значніших польських панів. Простим козакам викотили двадьцять пять бочок горілки. Все панське добро й плінних козаки розділили з татарами. Тугай-Бею досталось вісім тисяч поляків. Вони одкупились і не пішли в Крим, в неволю. Потоцького й Калиновського одіслали в Крим до хана. Хмельницький одіслав до дому тринадьцять возів паньського добра. Всі козаки так тоді забагатіли, що як виступили в поход, то можна було, дивлячись з гори, подумати, що то зацвіло поле червоним маком. Хмельницький послав дари в Січ: він вернув всі клейноти, що взяв у Січі, за одну булаву — дві, і за

Digitized by Google

один бунчук — два бунчуки. Тисячу талярів він послав запорожцям на пиво, а триста на Січову церкву.

Хмельницький рушив з військом і став під Білою Церквою, недалечко од Києва. Татари стали під Ракитною, коло самої Білої Церкви, а звідтіль хижа татарва не стерпіла і пішла загонами по Україні, забіраючи людське добро і заганяючи людей до свого табора.

Саме тоді пішла миж козаками чутка, що король Владислав умер. Козаки піймали одного посланця з листами, од брацлавського воєводи, Адама Кисіля, до московського воєводи, і з тих листів довідались, що Владислав і справді вмер. Теперь Хмельницькому зовсім розвязались руки; він поважав короля за те, що король був добрий для козаків. В половині червця він послав послів з письмом до короля в Варшаву, наче б то він нічогісінько не знав про те, що вже короля нема на світі. В тому письмі він жалувався королеві на панів за те, що вони дуже обіжають козаків, граблять іх, однімають, що тільки запорвуть, і просив оборони православної віри од католиків і уніятів. У саме тоді він почав переговорювати з московськими боярами і писати письма до московського царя. Брацлавський воєвода, Адам Кисіль, давно вже слав листи до московських бояр і просив прислати московське військо проти Хмельницького. Козаки піймали одного посланця од севських воєвод до Кисіля, Григорія Клімова, і привели его до Хмельницького. Хмельницький через Клімова написав лист до московського царя, просив у его помочі проти Польщі, щоб цар пішов з військом під Смоленськ. Однак же тільки на тому діло й стало, а тим часом до Хмельницького приїхав з листом од Кисіля, чернець з Хустського монастиря, Петроній Ляшко. Кисіль, мабуть намовляний польськими панами, писав, що він не йме віри, щоб Хмельницький встав проти Польщі, і дивується, як то почалася та колотнеча. Кисіль очевидячки закидав на мир панів з козаками.

Хмельницький скликав раду. На раду зійшлося сімдесять тисяч чоловік. Як прочитали листи од Кисіля, народ загомонів і нічого не хотів слухати, та Хмельницький і старшина

Digitized by Google

стали за мир і постановили запросити Кисіля на Україну. Але не вважаючи на те, Хмельницький звелів усім селянам, що прибували до ёго, записуватись в козаки, ділив їх на полки й на сотні, наставляв над ними старщину і розсилав скрізь по Україні. Народ запірав свої хати, кидав плуги й рала, брався за списи і сходився до Хмельницького. Селяне й міщане, часом не питаючись нікого, самі збіралися до купи, вибірали собі ватажка і кидалися скрізь по Україні на панів та на жидів. Такі купи звались загонами, а ті козаки звались гайдамаками. Гайдамацькі загони вкрили всю Україну й Білу Русь.

Усе літо 1648 року було страшним літом для поляків та жидів. Ціле літо текли річками польська й жидівська кров в городах та селах, ціле літо палали панські й жидівські оселі, католицькі манастирі. Давно терпів народ од панів, жидів та єзуїтів, і тепер не знав міри своій помсті. Гайдамаки нападали на панські двори, вбивали панів, різали, вішали, топили, палили на вогні, роспилювали по половині, виривали куски мяса, викручували очі свердлами, розбивали панських дітей об стіни, і потім забірали все панське добро, викочували з лёхів панські бочки з вином та горілкою і пили миж трупами. Польські пани втікали, куди можна було втікти, збіралися в городи й замки, але гайдамаки брали замки, різали й топили панів сотнями.

Гайдамаки нападали на католицькі манастирі й на костели, вирізували польських ченців, грабили костели, топтали ногами католицькі образи і попасали коней, привязавши до престолів в костелах. Один гайдамака повісив в костелі над престолом ксендза, жида й собаку і з верху написав: „ксендз, жид та собака, то все віра однака“. Гайдамаки викопували мертвих панів в костелах і викидали кістки на двір. Так страшно помстився народ над католицькими ченцями та ксендзами за православну віру.

Гірше од усіх досталось жидам. Гайдамаки згубили з світа сто тисяч жидів. З живих жидів здирали шкуру, звязували ім руки, клали покотом і потім вбивали тисячами; цілі сотні топили в річках або вішали. Ні одного жида не

Digitized by Google

зосталося на Україні, і все поле й гори були вкриті жидівськими трупами. Хто зостався живий, той утікав з України на всі боки. Народ вирізував жидів за те, що вони знущались над православною вірою, над церквами, і разом з панами обдирали людей, держачи панську землю з людьми в посессії.

Разом з народом піднялося й православне духовенство. Священники намовляли народ вставати на поляків. Львовський архиєрей, Арсеній Желиборський, тихенько посилав козакам порох, кулі й оливо; теж саме робив і луцький архиєрей Афанасій, і послав Кровоносові гармати, що звались гаківниці. На Україні й Білій Русі все встало, що було українське й православне. Так допекли українцям поляки!

Кожний гайдамацький загон мав свого ватажка. Коло Києва гайдамаки вибрали собі за ватажка Харченка Гайчуру, і їх звали гайчурівцями. До їх найбільше попристававав народ з понад Росі й Собі. Другий гайдамацький загон водив гайдамака Лисенко Вовчура, і ёго гайдамаки звались вовчуровці. Обидва загони вирізували панів та жидів кругом Києва в Черніговщині, а потім разом узяли Канів, і з усіх жидів поздирали шкуру. На Подолі ходили загони Ганжі, Остапа Павлюка, Кривошапки, Половяна й Морозенка. Ганжа був той самий, що вговорив реєстрових козаків пристати до Хмельницького. Хмельницький настановив ёго уманським полковником, і послав проти панського загона, що зібрався йти на поміч Потоцькому під Корсун. Ганжа розбив шляхецький загон і ввірвався на Подоль. До ёго приставали селяне, і він напав на Немиров, де заперлись польські пани й жиди. Півсотні козаків перебрались польськими жовнірами, підступили під Немиров і забили в бубни. Поляки думали, що то їх брати йдуть ім помагати, та й одчинили ім ворота. Православні міщане зараз пристали до їх, і в город ввійшов увесь гайдамацький загон. Гайдамаки топили сотнями ляхів та й жидів. Один рабин росказував, що тоді в Немирові самих жидів пропало шість тисяч.

Перелякана подольська шляхта повтікала з сіл в город Тульчин, маєтность православного князя Януша Четвертинсь-

Digitized by Google

кого. За панами розбігались туди з усіх ближчих сіл жиди. Ганжа кинувсь на Тульчин і почав палити в город з гармат. Шляхта просила мира і давала великий викуп. Гайдамаки згодились на мир, тільки не хотіли ні за які гроші помилувати жидів. Поляки мусіли вигнати їх за город. Жиди падали на коліна, просили панів, та нічого не помогло: пани силою вигнали їх з города. Три дні гайдамаки різали, кололи, били ломаками жидів, і вигубили їх три тисячі. Козаки вступили в город, взяли викуп, ще й з панами запили могорич. Тільки що Ганжа виступив з города, аж з ним стрівся Остап з своїм загоном і просив поділитись викупом. Ганжа ёму не дав нічого, і Остап несподівано ввірвався в Тульчин, почав рубати шляхту, ще й запалив порох в одній башті. Шляхта просила мира, гайдамаки знов помирились, і сіли запивати могорич. Але за могоричем всі попились. Гайдамаки виводили панів на двір і стинали ім голови. Звязаного князя Четвертинського поклали головою на пенёк і одрубали ёму голову. Остап женився з ёго жінкою. Після того Ганжа з Кривопапкою взяли Красний, Брацлав і вирізали поляків та жидів. Разом з ними ходили на Подолі Половян і Морозенко. Шляхта втікала в Польщу, і ні одного поляка не зосталось на Подолі.

Страшнійший од усіх гайдамаків на Подолі був Максим Кровоніс. Ще попереду він вирізав поляків та жидів в Переяславі, потім перейшов Дніпро, взяв Лодижин, Бершад, Верховку, Олександрівку, а сёмого липця взяв Винницю. Польська шляхта втікала з України не оглядаючись. Один тільки Ярема Вишневецький став проти гайдамак. Кривоносові випало битись з Вишневецьким.

Князь Ярема Вишневецький був з давнёго роду литовського князя, Ольгердового сина, Корибута. Один ёго предок, Ярема, на прізвище Байда, був козацьким гетьманом. Ёго замучили в Цареграді турки, скинувши з башти на залізні крючки. Він зачепився ребром за крючок і вмер за православну віру і за Україну. Ще батько князя Вишневецького був православний. Ярема Вишневецький вчився в Львові в єзуіцькій школі і вийшов звідтіль католиком і поляком. Цей перевертень набудував костелів в Лубнях Раині, Ляхвиці

Digitized by Google

і завів польський манастир в Прилуках. Гордий, тихий, та жорстокий був Ярема Вишневецький. Він страшно лютував над козаками й гайдамаками і в рівні з гайдамаками був найстрашнійшим і найлютішим панам — гайдамакою. Це був правдивий князь гайдамацький.

Як тільки Хмельницький роспочав повстаньня, Вишневецький жив в своій маєтности, в Лубнях. Він назбирав вісім тисяч шляхтичів і хотів іти під Корсун проти Хмельницького. По дорозі до Переяслава, він страшно карав козаків; вішав на шибеницях, сажав на залізні палі, стинав голови. В Переяславі він запинився: Переяслав уже піднявся і проти єго вийшов з козаками Кривоніс. Вишневецький понюхав, що вже лихом тхне, вернувся в Любні, взяв жінку й дітей, та давай навтікача. Він поіхав на Київ, але там уже йшла різанина. Він взяв вище од Києва, на Поліся, переіхав Дніпро і приіхав в Житомир. Коло єго скупилась сполохана польська шляхта. В Житомирі він перечув, що Кривоніс хоче йти на єго маєтность на Подолі і кинувся проти Кривоноса. По дорозі він завернув в Погребище: там був тоді гайдамацький загон. Вишневецький напав на єго, повбивав всіх гайдамаків, а православним священникам звелів повикручувати очі свердлом. З Погребища Вишневецький послав в свій город Немирів за харчами. Немировці сказали посланцям: „йдіть собі к нечистому! тут уже нема й духу лядського. Ми не знаємо вашого пана, є в нас инчий пан Хмельницький“. Вишневецький скипів од злости, почувши що єму одказали єго піддані. Він кинувся в Немирів і страшно покарав міщан: ім виривали очі, роспинали, розрубували по половині, сажали на залізні палі, обливали окропом. Вишневецький стояв та кричав: „мучте іх так, щоб вони чули, що вмірають!“ Набравши провіанту, Вишневецький виіхав з Немирова, а немировці послали в Брацлав просить помочі в козаків і знов пристали до Хмельницького. Вишневецький почув і трохи не скрутився. „Теперь же я іх покараю так, що й світ того не чув“, сказав він і хотів уже йти на Немирів, аж тут прислав до єго київський воєвода Тишкевич, котрого ще батько був православний, і котрий

Digitized by Google

вже став поляком. Тишкевич просив Вишневецького вигнати гайдамаків з ёго маєтности, города Махнівки. Вишневецький напав на Махнівку, аж тут з заду налетів на ёго Кривоніс з конницею. Кривоніс розбив шляхту і сам погнався за Вишневецьким і трохи не проколов ёго списом. Вишневецький одступив, а Кривоніс напав на Полонне: там зібрались і заперлись поляки й жиди. Українці одчинили ёму ворота, і гайдамаки вирізали всіх поляків і десять тисяч жидів. З Полонного один загон пішов на Звягель, а сам Кривоніс повернув на Старий Косцянтинів, на зустріч Вишневецькому. Тут над ставом зійшлися козаки й пани, і Вишневецький заманив козаків на греблю, усе одступаючи через греблю за ставок. Як козаки зъіхали на греблю, пани вдарили на іх і одбили іх до козацького табора. Половян попався в полон. Ёго пекли на жару, і він налякав панів, сказавши в муках, що Хмельницький веде велике військо і вже недалечко. Вишневецький злякався і одступив далі на Волинь. Козаки подались за ним і взяли Корець та Межиріч.

Зараз після того Хмельницький дав приказ Кривоносові взяти Бар на Подолі. Там стояв панський загон Вишневецького. Православні міщани одчинили гайдамакам ворота, і вони вирізали всіх поляків і жидів. Нігде козаки не згубили так богато жидів, як у Барі: іх вирізали пятьнадцять тисяч. Значнійших панів Кривоніс одіслав до Хмельницького і за те Хмельницький подарував ёму шаблю. Од Бара Кривоніс повернув до Камянця, але не взяв ёго. Тут до гайдамак приставали з карпацьких гір опришки, похожі на козаків.

На Волині бив панів загон Колодки. Колодка взяв Луцьк, потім Слуцьк в Мінщині, а другі загони забрали Олику, Рівне, Клевань, Остріг, Владимір, Берестя, Кобрин, Заславль і скрізь вирізали поляків, ксендзів та жидів. За тридьцять верстов од Львова піднялися селяне і почали вирізувати польських панів та жидів.

В Київі піднявся народ ще тоді, як Хмельницький побідив поляків під Корсуном. Поляки ховались в православних монастирях, навить в Печерській Лаврі. Міщане витягали іх, різали й топили в Дніпрі. За Дніпром, коло Ніжина, зібрався

Digitized by Google

загон Шумейка і перейшов через усю Полтавщину, вирізуючи ляхів. Гайдамацькі загони перейшли і всю Білу Русь. Там збірали загони з селян шляхтич Головацький, Небаба, родом з Коростишева, Напалич, Хвесько, Михаленко і Гаркуша. Города Гомель, Лоєв, Брахан сами поодчиняли ворота гайдамакам. Радзівіл вислав проти гайдамак шляхецьке військо; гайдамаки розбили панів коло села Гарволі, над річкою Березиною. Гайдамаки кинулись в Пінек, вирізали ляхів та жидів. Кривошапка вирізував поляків та жидів на ріцці Соші і взяв Чириков, а потім козаки напали на Могилів, вирізали жидів і поляків і заграбили все їх добро. Кругом Мстислава піднялися білоруські селяне і приставали до гайдамак. Козацький полковник Тиша повів один загон в саму Польщу і руйнував костели й панські замки під самісінькою Варшавою. А тим часом Хмельницький, готуючись до войни, справляв своє весілья. Він оженився з якоюсь Чаплінською, може з тією самою, що од ёго одняв ёго ворог, чигиринський підстароста.

БИТВА ПІД ПІЛЯВОЮ, ЗБАРАЖЕМ ТА ЗБОРОВОМ.

В той час, як Хмельницький стояв станом під Білою Церквою, в Варшаві зібралась панська рада, чи сейм, і оповістили в царстві про смерть короля Владислава. На той сейм прибули козацькі посли з листом од Хмельницького, в котрому він закидав на мир з панами. Одні пани казали, що козаччину треба бити до останку, другі стояли за козаків і згожувались на мир. Вони казали, що козакам і справді було вже дуже погано, і тим вони встали панів. Адам Кисіль хотів мира з козаками і взявся іхати до Хмельницького на переговори. Рада написала лист до Хмельницького і послала з ним шляхтича Вольського. Вольський поіхав разом з козацькими послами. Незабором слідком за ними виіхав з Варшави і Кисіль з трема комисарами та з невеличким польським загоном. А тим часом сейм звелів скликати з усеї Польщі шляхецьке військо і вибрав трех старшин над тим військом:

Digitized by Google

князя Домініка Заславського, родича князя Косцянтина Острожського, дуже багатого і роскішного пана, Конець-польського, дуже молодого і палкого, і Осторорога, старого чоловіка, хоч і вченого. Всі вони мало тямили в військовому ділі. Хмельницький сміявся з їх і продражнив першого: перина, другого дитина, а третёго латина, бо Осторорог був учений і знав латинський язик. Більш од усіх панів був придатний до войни Ярема Вишневецький. Він один виступив проти гайдамак, тоді як усі пани давали драла, та ёго не любили пани за ёго гордість і пиху, за ёго наізди на своіх таки братів панів.

Довго ждав Хмельницький своіх послів, а іх не було. Пішла чутка, що іх посадили в Варшаві на палю. Хмельницький знявся і рушив на село Ганчариху. Аж тут приіхав Вольський з листом од варшавського сейма; приіхали й козацькі посли. Хмельницький зібрав раду і прочитав панський лист. Пани нічогісінько не говорили про козацьке давне право і тільки допоминалися, щоб Хмельницький оддав усіх поляків, забраних в полон, одіслав назад татар, ще й постинав голови гайдамацьким полковникам. Рада не хотіла нічого й слухати.

Хмельницький постеріг, що польські пани й гадки не мають миритись з козаками і тільки хитрують. Він почав і сёбі хитрувати, та дурити панів, почав тягти діло, щоб тим часом пани не прийшли на Украіну з військом. А тим часом дав знати своёму синові, Тимашеві, в Крим, щоб він просив у татарського хана війська на поміч козакам.

Кисіль з польськими послами виіхав з Варшави, і вже на Волині побачив, що скрізь палало полумям гайдамацьке повстаньня. Він ледві дотягся до Острога. Далі не можна було іхати. Гайдамаки могли ограбити і побити послів. Кисіль послав од себе з Острога посланців до Хмельницького, щоб він згодився на мир хоч на час, щоб заборонив гайдамакам руйнувати панські маетності і костели, і прислав ёму сторожу. Хмельницький ласкаво прийняв Кисілевих посланців, але держав іх довгенько. А тим часом козаки перехопили Кисілів лист до московського царя, в котрому він просив

Digitized by Google

послати московське військо на козаків. Той лист звеліла Кисілеві написати варшавска рада. Хмельницький нічого не сказав про той лист посланцям, обіцяв дати Кисілеві сторожу, звелів навить прикувати до пушки Кривоноса, а навпісля ніби то оддав ёго напоруки, ще й постинав голови кільким гайдамакам, що справді вже були розбішаками. Посланці се все бачили, Хмельницький одіслав іх до Кисіля з ласковим листом, і всю біду того повстаньня складав на Вишневецького.

Посланці приіхали в Острiг, але іхати було не можна. Іх не пускав Кривоніс і сказав Кисілеві, щоб вон іхав собі кудою небудь поза Острогом. Кисіль слав знов посланців за посланцями, Хмельницький не обзивався і не пускав посланців. Кисіль послав в Киів до митрополіта Сильвейстра, просив ёго поіхати до Хмельницького і вговорити на мир з панами. Митрополіт був у Хмельницького, вони собі побалакали про се та про те. А Кисіль все таки сидів в Острозі. Тим часом військо Хмельницького все посувалось в глибоку Украіну, на Волинь, і дійшло до річки Случі. Варшавські пани тільки що збірали військо, а козаки вже склали приказку: „оттак, ляше! по Случ наше!“ Хмельницький без битви зайняв Украіну по Случ. Кисіль ні з чим мусів з польськими послами вернутись з Острога в Польщу.

В той час Заславський збірав польську шляхту в Львів і готувався виступити проти Хмельницького. Пани зъіжджались попанський, дуже помаленьку, бо за ними слідком іхали хури з усяким добром, з срібною посудою, з дорогими уборами, навить з перинами, та шапликами для купаньня. Вишневецький, з пересердя, не схотів стати під руку Заславського. Вони були заклятими ворогами од того часу, як обидва сватались на Гризельді Замойській. Гризельда дала гарбуза Заславському і вийшла за Вишневецького. Вишневецький за свої гроші назбірав дванадцять тисяч шляхецького війська і став під Косцянтиновим на Волині.

Хмельницький з козаками вже наближався до Косцянтинова. До ёго збіралися всі гайдамацькі загони з усеі Украіни: вже прибули в Хмельницького стан і Колодка, і Гайчура, і Лисенко, і Нечай, і Морозенко, і Носач з галичанами.

Digitized by Google

В стані Хмельницького були й донські козаки, навить були волохи, молдаване, й серби. Прийшов з своїм загоном од Дністра й Ганжа. Пішла чутка, що до козаків швидко прийде з татарами й хан. Вишневецький злякався і давай просити Заславського, щоб скорше вів своє військо до єго. Він навить намирився з своїм ворогом. В половині сентября прийшло Заславського військо і стало коло Косцянтинова.

Польське військо все було з панів. Всі пани приїхали на войну, наче на весільля. В гусарів луки на сідлах були з срібла, стремена срібні й позолочені, шаблі в дорогій срібній вправі. На панах були оксамитові кунтуші, на шиях блищали золоті ланцюжки. На високих шапках, з обвислими на бакир вершками блищали китиці з дорогих каміньців. Підкови на чоботях були срібні й золоті. В дорогих шатрах пани пили й гуляли, як у своїх палацах, іли з срібних тарілок, пили з срібних та золотих чарок. В польському війську було більше срібла, ніж олива в кулях. Пани понавючили на хурах усякого добра, дорогих вин, меду, пива, цукерків. За ними везли подушки, перини і навить шаплики. Музика грала з ранку до вечера, пани танцювали, бенкетували, наче на весіллі. Вони так чванились перед мужицьким козацьким військом, що жартуючи молились до Бога: „Господи! не помагай ні нам, ні козакам, а тільки дивись, як будемо бити нікчемну мужову“.

Стоячи проти польського війська, Хмельницький задумав ще трохи подурити панів: ёму хотілось протягти час: він дожидав татар. От послав він послів в польський стан, та не до Вишневецького, а до ёго заклятого ворога, Заславського, ще й навмисне повеличав в листі Заславського. Ярему Вишневецького вхопило за печінки: він обідився. Заславський зібрав раду і почав радитись, чи битись чи миритись з козаками. Одні пани казали, що треба битись, другі казали, що можна б і помиритись. Вишневецький ненавидів козаків і радив бити іх до останку, а Заславський сказав: „що ж я буду робити, як козаки зовсім зруйнують моі маётності на Волині? Що я буду робити без людей і без грошей?

Digitized by Google

Орати не вмію, просити хліба сором. Добре тим панам, що іх землі в Польщі!“

Дві неділі Заславський переговорював з козаками. А тим часом пішла чутка, що до Хмельницького йдуть татари. Тоді Заславський роспочав битву з козаками.

Козаки стояли коло Піляви. Перед битвою сам Хмельницький їздив помиж козаками і вговорював іх твердо стояти за Україну. Священники правили молебні. Миж польським і козацьким станом текла невеличка річка Пілявка, з болотяними берегами. На річці була гребля. В понеділок двадцятого сентября 1648 року, поляки почали викликати козаків на герци. На ті герци виїждало по кілька душ козаків і поляків, гарцювали на конях, і бились розсипавшись на лугах, і миж кущами. Такі герци тяглись ще й другого дня до самого вечера. В вечері в козацьких окопах почали бити в барабани, грати на трубах і стріляти з гармат. Козаки разом закричали по татарський: Алла! Алла! тоб-то: Боже! Боже! Пани не знали, що воно таке діється в козацькому стані, аж тут як раз попався ім в руки якийсь священник. Вони почали ёго мордувати, щоб випитати все про козаків. Той священник признався, що ніби до Хмельницького прийшло сорок тисяч татар і сам хан не за горами.

Того священника, а може й козака, убраного за попа, послав навмисне сам Хмельницький, щоб налякати поляків. Тиміш привів тільки чотирі тисячі татар. Поляки пойняли віри, і іх прійняв циганський піт. Тільки що свінуло, Хмельницький пустив через греблю татар ще й кілька тисяч козаків, убраних по татарський. Татари крикнули не своім голосом: Алла! Алла! і кинулись на поляків. Перелякані пани ледві прочумались і не знали, що робити. Козацький обозний. Чорнота, взяв та навмисне подався назад на греблю, наче б то він утікав од поляків. Кільки польських полків рушило за ним через греблю. На дворі стояв туман. Поляки просто влізли в стан, де був сам Хмельницький. Хмельницький крикнув: „за віру, молодці, за віру!“ Поляки кинулись на греблю, а козаки за ними, пхали іх в воду, топили, рубали, одбили два полки і вирубали іх в пень до остатнёго чоловіка. В той

Digitized by Google

нас напав на поляків Кривоніс, що стояв позад польського стана. Його там поставив Хмельницький ще попереду, щоб він не дав полякам оступитись назад і втікти. Наближався вечір, а на поляків напав такий страх, що Заславський з старшиною одійшов осторонь од польського війська, передав старшинуваньня Вишневецькому, що стояв окроме з своїм військом, а сам дав драла. В ночі миж поляками пішла чутка, що старшина вже втікла. Тоді ввесь стан покинув усе добро, давай навтікача. Другого дня в ранці вийшли козаки на битву, а в польському стані тільки собаки гавкали.

Хмельницький кинувся навздогінці за шляхтою. Шляхта з переляку кидала збрую й тікала. Кожний кричав: „стійте!" а сам аби до коня допався, то летів світ за очі. В Косцянтинові на Случі завалився під поляками міст. Козаки настигли, побили й потопили їх дуже багато. Все добро, ввесь скарб панський достався козакам. Козаки забрали в поляків сто двадьцять тисяч возів з кіньми, вісімдесять гармат, на десять мільйонів золотих усякого добра. Срібна посуда, дорогі сукна й кожухи, оксамити, перини, навить цукерки й лігоминки: все те валялось на полі. Козаки не знали вже, що й брати. Кожний набрав стільки панського добра, що часом оддавав ту за кварту горілки срібного кухля, або оксамитового кожуха. Вина, пива й меду зосталось так багато, що на все козацьке військо стало б на цілий місяць.

Як дременули пани з під Піляви, то через тридні опинились аж у Львові. Иншим, спокійним часом кожний пан з кухарями та з перинами плуганився б туди може з тиждень. Поперед усіх прилетів Заславський і инчі польські генерали, потім полковники й ротмистри, а далі вже менчі пани. Перелякані пани перелякали і львовців так, що вони бігали по місту, мов несамовиті. Ім здалось, що козаки вже недалеко од Львова. Заславський боявся зостатись і в Львові, і дав драла аж в Польщу, до города Ржешова. Львовські ксьяки й єзуіти зносили до Вишневецького своє добро. Він забрав військо, а сам поіхав до Варшави.

Ганяючись за поляками, Хмельницький вступив в Костянтинів, а звідтіль пішов в Збараж. На дорозі до Збаража

Digitized by Google

встрітився з Хмельницьким украінський пан, Юрій Немирич. Немирич був в Варшаві, але польські пани були до ёго не ласкави. Він розсердився, набрав собі війська, і замість того щоб іти на козаків, як зробив Адам Кисіль, він пішов через Полісься, через Волинь і пристав до Хмельницького. Коло Хмельницького вився украінський шляхтич, православноі віри Иван Виговський, ёго Хмельницький взяв в полон на Жовтих Водах. Були ще й инчі украінські шляхтичі; вони були порадниками Хмельницького і держали руку за польськими панами, як звичайно держить руку пан за паном. Хмельницький почав слухатись іх ради і через те не наступив на Польщу з усеі сили, як ёму треба було зробити.

Виступивши з Збаража, Хмельницький скликав старшину на раду: Ивана Чорноту, Тишу, переяславського полковника Лободу, гадяцького Бурляя, брацлавського Нечая, Небабу Півкожуха і инчих. Всі полковники просили Хмельницького назвати себе гетьманом. Хмельницький сказав, що не буд себе звати гетьманом, доки сам король ёго не назве. Потрібен був ёму той король, як пяте колесо в возі. „А що чесна Радо, маємо діяти? чи будемо добивати ворога в самій Польщі, чи може вернемось на Украіну з гостинцями та одпочинемо?“ спитав Богдан. „Пане Хмельницький! веди нас на ляхів!“ крикнула старшина й козаки. Хмельницький думав не так: ёму хотілось вернутись на Украіну і ждати поки настане новий король в Польщі. Одначе він мусів послухати козаків і повів військо на Броди, а потім на Львів. Він послав вперед Головацького з загоном і листом до Львовців, щоб вони здали город. Львовці не згодились і Хмельницький звелів приступити, а сам став в селі Лисеницях. Козаки вдарили на город. Городяне, миж котрими вже й тоді було більше ляхів та жидів, не здавались. Під Хмельницьким вбили білого коня. Одначе Хмельницькому не хотілось руйнувати Львова, тоді найбагаччого й найкращого города на всю Украіну. Він послав священника Федора Ракевича з листом до мійськоі думи, що він пристає на мир і просить викупу двісті тисяч злотих. Дума згодилась почати переговори, але дуже торгувалась.

Digitized by Google

Тим часом львовський губернатор звелів запалити предмістя, щоб тозаки в їх не засиділись. Кругом города запалили хати, а люде втікали, хто до Хмельницького, а хто в город. Народу збіглося в городі сила. Почався голод, а далі й мор. Селяне скупились в монастирях. Польські ченці, бернардини, вигадали таку штуку: накрили два столи в суботу, один пісний для католиків, другий скоромний для українців. Тільки що українці одрізнились од поляків, бернардини почали викликати по одному українцеві на манастирське подвіря і веліли ёму заглянути в криницю. Чоловік нахилявся, а здоровий чернець гайдамака стинав ёму голову і вкидав ёго тіло в криницю. Вже кільки чоловіка пропало, але українці догадались, що люде не вертаються назад, з криком втікали з манастиря, перелізли через стіни і повтікали до Хмельницького. Хмельницький хотів спалити місто. Козаки почали підступати під замок, що стояв на Лисій горі. Польські міщане мусіли здатись, і галицькі селяне вбігли в замок і вирізали їх усіх. Хмельницький звелів пускати в город бомби, чи кулі, начиняні порохом. Бомби запалили жидівську школу. Православний львовський владика послав лист до Хмельницького, а міщане почали в ночі збіратись по хатах і навить один з їх, Юрій Коваль, виливав кулі: вони хотіли пристати до козаків. Тоді поляки вислали послів і обіцяли заплатити двісті тисяч золотих. В городі не знайшлося так багато грошей, і купці й католицькі монастирі мусіли давати срібну посуду, матеріі, сукні й все, що мали. Козаки поділились усім добром з татарського старшиною, і Хмельницький оступився од Львова і пішов на Замость. По всій Холмщині розійшлися гайдамацькі загони і вирізували поляків та жидів. Кругом Замостя були дуже міцні й такі товсті стіни, що з верху можна було обернутись возом з шістьма кіньми. В городі сиділа польська шляхта. Хмельницькому не хотілось брати города, не хотілось сваритись з будущим польським королем.

Він почав переговорюватись з панами, і тільки дурно гаяв час. Чорнота почав тоді нарікати на Хмельницького: „щось уже гетьман дуже кумається з панами і дурно гаїться

Digitized by Google

під городом. Ми розбили польське військо і не вже ж таки не візьмемо Замостя!“ говорив Чорнота. Хмельницький поважав Чорноту, й послухав ёго: він звелів робити гуляй-городини, такі невеличкі хати з колодок на колесах. В тих гуляй-городинах поставили коші з землею, щоб там застрягали польські кулі, поставили гармати, наставили народа і покотили під стіну. Одначе поляки порозбивали гуляй-городини. Хмельницький згодився на мир, попросивши двадцять тисяч золотих. Пани заплатили, і Хмельницький звелів випускати людей з міста і навить торгувати з козаками тим добром, що вони набрали в панів під Пілявою та уві Львові. Пани купували у козаків дуже дешево товар, срібну посуду і всяке добро.

Ще підступаючи під Замостя, Хмельницький послав до Варшави чотирех послів з листом до панів. В тому листі Богдан писав, що козаки хотять мати за короля Владиславого брата, Ивана Казиміра, то вони пристануть на мир. Тим часом пани і справді вибрали Яна Казиміра за короля і зараз дали об тім звістку Хмельницькому. Девятнадцятого листопада прибув в козацький стан посол од нового короля, православний пан, Яків Смяровський. Козаки стріли ёго з знаменами, били в казани, грали на трубах, стриляли з гармат. Король писав до Хмельницького з горда по королівський, велів ёму перестати воюватись з Польщею, вернутись з військом на Україну і там дожидати королівських послів чи комисарів, щоб почати переговори. Гетьман був дуже веселий і пив з послом за здоровля короля.

Двадцять четвертого дня в листопаді козаки вдарили з гармат, знялися з місця й одступились на Україну. Замостьські пани вийшли з города і дивувались, як таки Хмельницький, маючи стільки війська, не схотів брати Замостя. „Мабуть Бог послав на Хмельницького сліпоту, коли він з такою силою війська не взяв Варшави і не спалив усеї Польщі“ казали пани. І справди було чому дивуватись. Певно він не послухався Чорноти й народа, та послухався Виговського й инчих українських панів, що встоювали за Поляків і хо-

Digitized by Google

тіли мира з польськими панами. А може в ёго тоді ще й не було думки зовсім одірвати Україну од Польщі.

Настав новий тисяча шістьсот сорок девятий рік (1649), славний рік для Хмельницького й України. Козаки з честю вертались на Україну. Народ повиганяв панів і перестав робити панщину. Ні одного жида не було на Україні. Після Нового року, чи святого Василія, Хмельницький прибув до Києва. В Києві дзвонили в дзвони, стриляли з гармат. Велика сила народа вийшла на зустріч Хмельницькому. З усією козацькою старшиною Богдан въіхав в Київ через давні Золоті Ворота князя Ярослава. Коло святої Софіі ёго встрів митрополит та духовенство, школярі з академіі співали ёму латинські й українські вірші. Сам гетьман од того часу дуже змінився, став невеселий, часом постив, молився, довго лежав перед образами в церкви, а часом радився з чарівницями, і держав іх при собі аж три. Він почав пити і часом був дуже лихий на козаків, а часом обходився дуже ласкаво з усіма. Часом він співав українські думи, що сам собі складав.

З Києва Хмельницький поіхав до Переяслава; сюди почали прибувати до ёго посли з сусідних царств. Туреччина, Молдавія, Валахія, Венгрія і Московщина прислали до ёго своіх послів: вони запобігали в ёго ласки, бо знали, що в ёго руках була сила; вони сподівались, що він, може, незабором стане гетьманом самостійного українського царства. Турецький султан, Магомет Четвертій, прислав до Хмельнацького посла, Агу-Османа, для переговорів. Хмельницький просив турків дати ёму поміч проти Польщі, а за те обіцяв платити туркам грішми що року, як Україна стане самостійним царством, ще й оддати туркам частку Польщі по Люблин. Молдавський господар Лупула боявся своіх бояр і просив у Хмельницького війська. Хмельницький послав в Молдавію свого сина, Тимоша. В Лупули була гарна дочка, Олександра, і Богдан задумав висватати іі за Тимоша. Семиградський венгерський князь Степан Ракочі прислав свого посла і обіцяв разом з козаками наступити на Польщу. Після всіх приіхав і московський посол Інковський і привіз Богда-

Digitized by Google

нові од царя дари. Хмельницький приймав чужоземських послів по просту: він частував їх в золотих чарах простою горілкою, сам набивав ім люльки тютюном, а ёго жінка, убравшись в дорогу одежу, ростерала своёму чоловікові в мисці тютюн.

Тільки ще не було послів з Польщі. Хмельницькому дуже хотілось, щоб чужеземські посли побачили, як горді польські пани будуть прохати ласки й мира в козаків, котрих попереду мали ні-за-що. Ще після Меланки король вислав з Варшави послів з бунчуком й гетьманською булавою для Хмельницького. Булаву віз старий воєвода Адам Кисіль, князь Четвертинський і инчі польські пани. Вони доіхали до річки Случі на Волині, і не могли далі іхати: гайдамаччина на Украіні не переставала робити своє діло. Хмельницький послав полковника Тишу з козаками, щоб вони провели послів і обороняли іх од народа.

В пятницю, девятого дня в місяці лютому, приіхали посли в Переяслав. Хмельницький з полковниками виіхав стрічати іх за город. Перед ним несли бунчуки і червону запорожську корогву: цим він натякав ляхів, що він уже і без королівськоі ласки давно вибраний за гетьмана козаками й народом. Він знав, що пани везуть ёму гетьманську булаву.

Польські посли въіхали в город і зараз поіхали на обід до Хмельницького. Там вони застали чужоземських послів.

Щоб покепкувати трохи над панами, Хмельницький оповістив ім, що буде приймати од іх королівську грамоту і гетманську булаву на майдані. Ёму хотілось насміятись над ними перед чужеземськими послами і перед народом. Пани обідились, та мусіли покоритись.

Десятого дня, місяця лютого, в дванадьцяті годині, опівдні, Хмельницький з церемонією вийшов на Майдан. На ёму був дорогий кожух з соболів, критий матерією цегляного цвіта. Гетьман був прикритий бунчуками. Кругом ёго стояли полковники з своіми булавами чи з пірналами, і вся козацька старшина. Козаки й народ залили майдан, улиці, вкрили покрівлю на хатах. Тут стояли й чужоземські посли. Як вийшли

Digitized by Google

королівські посли, козаки заграли на трубах та на бубнах. Кисіль приступив до Хмельницького і приніс в одній руці королеву грамоту, а в другій гетьманську булаву, обсипану дорогим камінням.

„Ёго Величество, почав Кисіль, посилає ясневельможнему гетьманові і всему запорожському війську свою королівську ласку“. Один полковник вихопився і перебив ёго слова, промовивши: „король, як король, але ви королята вже геть-то нашурубурили; а ти Киселю, наша кість, одщепився од нас та пристав до ляхів“.

Хмельницький звелів ёму замовчати.

Тоді Кисіль подав Хмельницькому грамоту на гетьманство й булаву, і ёго небіж червону корогву з білим орлом. Хмельницький взяв те все і подякував. Грамоту голосно прочитали народові. Народ закричав: „на що ви, ляхи, принесли нам сі цяцьки. Знаємо вас! хочете знов нас приборкати в неволі“. Полковник Джеджалик виступив на середину і промовив: „хотять нас піймати, щоб ми знов наділи панське ярмо. Нехай слизнуть ваші солодкі дари: майте все собі свою Польщу, а Україна нехай зостанеться нам, козакам“.

Хмельницький закричав на ёго, він замовк.

Після церемонії Хмельницький запросив послів до себе на обід. За обідом почалася розмова про недавню колотнечу з ляхами. Хмельницький гримав на панів і домогався, щоб ёму оддали Чаплінського і покарали Вишневецького. Він нарікав, що й в той час Радзівіл і инші пани нападали на города, на Мизир, де сидів загон Михненка, на Биюв в Білій Руси, де був Гаркуша, і вирізували православних людей. Один ксендз, Лентовський, що приїхав з послами, обізвався до Хмельницького: „Ваша вельможність! може ці вісти з Полісься не зовсім правдиві“.

Тоді чигиринський полковник Вешняк крикнув на ёго: „Мовчи, пане! чи твоє діло нам завдавати те? Ходи, пане, на двір, я там тебе навчу, як запорожських полковників шанувати“. Він вийшов з хати, промовивши: „і ваші ксендзи і наші попи всі сучі сини“.

Digitized by Google

Так витали козаки польських послів. Нічого було думати про мир.

Кисіль просив до себе Хмельницького на обід на другий день.

Хмельницький з полковниками приїхав до ёго аж у вечері. Всі були вже трохи пяні. Почалася знов нелюба розмова. Хмельницький, жартуючи, крикнув до Кисілевої жінки: „одкасніться, ви, добрі православнії пани, од ляхів і зостаньтесь з нами, козаками. Згине лядська земля, згине, а Україна буде в тім року панувати".

Поглузувавши над панами, Хмельницький вернувся до дому.

Другого дня Кисіль послав свого небожа й князя Четвертинського спитати, коли почнуться переговори. „Завтра буде справа й росправа, сказав Хмельницький, бо я теперь пяний: венгерського посла виряжаю. А вам скажу просто, що з вашої комиссії нічого не буде. Война начнеться через три або чотирі тижні. Переверну вас, усіх ляхів, до гори ногами, і потопчу так, що будете під моіми ногами, ще й турецькому цареві в неволю оддам. Я хоч собі малий чоловік, але міні так Бог дав, що я теперь єдиновладний самодержець український; з тим і йдіть: завтра буде справа й росправа".

Двадцять третёго дня, місяця лютого, Кисіль з послами знов пішов до Хмельницького і почав ёму говорити про переговори. Хмельницький одказав ёму: „Шкода й говорити. Був час говорити, коли пани ганяли мене по Дніпру й за Дніпром, і як я бив панів і на Жовтих Водах, і під Корсуном, і під Пілявою. Теперь я вже доказав те, об чім і не мислив, докажу ще й те, що замислив. Вибю з лядськоі неволі ввесь український народ. Допоможе міні вся чернь по Люблин і Краків, а я од неі не оступлюсь. Двісті, триста тисяч війська матиму. Орда стоіть на готові. Доволі буде міні землі по Холм, по Львів та по Галич. А ставши над річкою Вислою, скажу ляхам: „сидіть ляхи! мовчіть ляхи! Не зостанеться ні одного князя, ні шляхтича на Україні".

Промовляючи ці слова, Хмельницький зскакував з місця, тупотів ногами, рвав на собі волосся. Ляхи здеревеніли, слухаючи сі слова.

Digitized by Google

Після такої речі, Хмельницький нагодував поляків поганим обідом, і вони пішли до дому. Після того, Хмельницький не звелів їх пускати до себе. Посли боялись, щоб їх не згубили з світа. Але вони впросили Виговського, щоб він оступився за їх перед гетьманом. Хмельницький знов покликав їх до себе. Кинувши їм пятака в очі, Хмельницький витяг з під килима, що ним був накритий стіл, лист. Там були написані пункти згоди з Польщею:

1. Щоб на Україні не було йменя, памяти й сліду Унії.

2. Щоб уніяцьких церков не було за-раз, а костели нехай зостаються тільки до часу.

3. Київський митрополіт нехай буде мати перше місце після католицького митрополіта.

4. На Україні й Білій Русі воєвода, каштеляни повинні бути православні тубольці, Українці.

5. Запорожське військо на всій Україні повинно зостатись з своїми давними вольностями.

6. Козацький гетьман буде мати справу тільки з королем.

7. Жиди з усеї України нехай зараз виступають.

8. Ярема Вишневецький нехай ніколи не матиме в руках війська.

Посли прочитали пункти і тільки плечима здвигнули.

„Король не знатиме, скільки хочете мати війська? Напишіть, скільки буде в вас реєстрових козаків“, промовив Кисіль.

„А то на ві-що?“ сказав Хмельницкий — „буде стільки, скільки схочу.“ Посли хотіли принаймни випросити з полону козаків. Хмельницький не пустив їх.

Воєвода просив написати грамоту про мир. Хмельницький сказав, що мир між Поляками й Козаками буде тільки до Зеленних Свят: „Гряниця між нами повинна бути по річки Горинь та Припеть“, сказав Хмельницький, „щоб далі тих річок польське військо не ступало.“

Після таких переговорів Хмельницький подарував Кисілеві сірого коня і шістьсот талярів. Комисари чи посли виї-

Digitized by Google

хали з Переяслава. Вони говорили, що Хмельницького полковники шипіли на Поляків як гадюки і знали, що не буде мира межи Поляками й Козаками.

В той час, як польські посли іздили на переговори в Переяслав, Ян Казимір короновався в Кракові і в місяці стичні зібрав сейм чи раду. Рада постановила зібрати військо і післати єго на Волинь проти гайдамацьких загонів. Десять тисяч польського шляхецького війська пішло на Волинь і стало під Косцятиновим. Гайдамацькі загони лютували на Волині, як і по-переду. Ватажок Гарасько взяв Острiг, вирізав чотириста чоловік жидів та ляхів і прогнав онуку православного князя Косцянтина Острожського, Ганну-Алоізію. Вона вже була ярою католичкою і давила православних. Кривоносенко, син Максима Кривоноса, збунтував Полісься. Другий гайдамацький ватажок, Донець, завоював Заславль. Польське військо ходило з під Косцянтинова загонами і розбивало гайдамаків. Поляки взяли Звягель і вирізали всіх Українців; потім взяли Бар, напали на Шаргород і вирізали православних в Гусятині. Вертаючись до Варшави, Кисіль заіхав в своє волинське село, Гущу. Шістьсот козаків ввірвалось в Гущу, і Кисіль ледві втік од гайдамаків. Такий то був той мир між Поляками й Козаками, про котрий клопотались польські посли в Переяславі.

Весною Хмельницький розіслав листи по всій Україні і заклинав усіх вставати на Польщу. Гетьманська столиця Чигирин закипіла людьми. Селяне й городяне кидали все і зходились до Хмельницького. Села й хутори стояли пустими. Міщане, шевці, кравці, пивовари, теслі — всі збігались в козацький стан. Навіть урядники й канцеляристи з городських дум, бургомистри, райці й войти обстригали бороду, запускали вуси по козацький і йшли в козаки. Тільки діди, жінки, дівчата та каліки зоставались дома.

Хмельницький розділив усю Україну на полки, по теперішнёму сказати-б, на губерні або повіти. Кожний полк звався по найбільшому городові в полку, наприклад, чигиринський, черкаський, полтавський, черніговський. Кожний полк ділився на сотні. Сотні стояли по селах, і в тих сотнях

Digitized by Google

часом було по тисячі або й більше козаків. Сотні ділились на курені, де було по кільки десятків козаків. На полудні козаччина захоплювала землі до Бессарабії й Аккермана на Дністровому лимані; на півночі полки обіймали землі по Гомель і Дронів в Могилевскій губерні на Білій Русі, а овруцький полк ішов далеко в Мінське полісся. Найвища власть на Україні була в гетьманських руках. Кругом єго була старшина: обозний, що держав в своіх руках гармати, осаул, через котрого гетьман посилав прикази, писар, хорунжий, що держав в руках військові корогви. Над кожним полком був настановлений полковник, і коло єго полка була така сама старшина, як і коло гетьмана. Всіх начальників і самого гетьмана вибірала і скидала Козацька Рада. Але за Хмельницького в Раді був увесь народ, бо ввесь народ пішов у козаки, і ввесь народ мав право вибірати і скидати старшину.

В той час польське військо готувалось до битви з козаками. Король постановив начальником над військом Фірлея. Вишневецький знов обідився і покинув польський стан, але як прочув про страшну силу Хмельницького, то сам приїхав і став під рукою Фірлея. Поляки вибрали на Волині для битви з козаками Збараж і стали під городом. На горі стояв міцний замок, під горою був город, обкопаний ровом. Поляки стали під Збаражом і почали окопуватись окопом і насипати вал.

Хмельницький виступив з Чигирина і тихо йшов на Волинь. До єго прийшов на поміч кримський хан Ислам-Гирей з Татарами і навів з собою кримських Татар в рябих сорочках та в кожухах вивернутих на верх вовною. Прийшли на поміч козакам і донські козаки і навить з Кавказських гір черкеси з чубами, позакручуваними за вуха по українськи. Турецький султан прислав Хмельницькому шість тисяч Турків. Кожний ішов в козаки і не просив плати, бо кожний знав, що поживиться од богатих панів. Хмельницького військо було велике. Ляхи, почувши під Збаражом, що на їх іде така страшна сила, з переляку зблідли й попускали руки.

Digitized by Google

Двадцять восьмого дня, місяця червця, 1649 року, перед самим Петром, Поляки ждали Козаків під Збаражом що години, а окопи були ще неготові. На Петра, в пятницю Фірлей вислав виглядати загон Сіраковського. Тільки що він далеченько одъіхав од окопів, аж проти ёго шла велика сила Татар. Загон Сіраковского почав втікати. Татари наздогнали ёго і розбили до чиста. Сіраковський на силу втік у Збараж, і сказав, що Хмельницький незабаром буде під Збаражом.

Як на то теж серед ясного неба десь узялася маленька хмарка. Блиснула блискавка, вдарив грім, потрапив в корогву, що стояла коло шатра самого Фірлея, і розбив держално. Се здалося всім недобрим знаком.

Коли це зразу піднялася курява: Поляки почули страшний крик і побачили Татар. Окопи були неготові. Пани позакачували оксамитові рукави своіх дорогих кунтушів, кинулись до заступів і копали цілу ніч, а все таки не окопались навкруги. З одного боку, де був ставок, окопів зовсім не було. Аж тут насунули, як ті хмари, й козаки. Хмельницький глянувши, що окопи не доведені до кінця, промовив: „справимо ж теперь бенкет ляхам!“

Зараз після Петра почалися попереду герці: Козаки й Поляки вихвачувались на конях і билися подекуди. В неділю, першого липця Хмельницький пустив на те місце, де не було окопів, Татар да Козаків. Поляки попереду одбили іх, але Козаки вдарили разом з тридцяти гармат, а Татари посипали іх стрілами, і вони мусіли вернутись за окопи. В понеділок другого липця, Хмельницький послав гадяцького полковника, Бурлая з полком до ставка, де не було окопів. Сміливо напав Бурлай на польську й венгерську піхоту. Він плавав на Чорному морі, завоював Синоп, завдавав страху Туркам в Цареграді. Сміливо Бурляй врізався в самий польський обоз. Поляки перелякались і крикнули до Фірлея, що ім не можна битись з такою силою і що треба втікати в Збараж, у замок.

Один Вишневецький не боявся. Грізно він крикнув на полохливих панів, і вони притихли: „За мною брати, кому

Digitized by Google

смерть люба!“ крикнув він і кинувся на Бурлая. Козаки подались до ставка. Богато їх потонуло; загинув і Бурлай. Морозенко кинувся помагати гадячанам; але ёго одбили: він сам ледві всидів на коні і трохи не попався в полон. Хмельницький побачив, що не візьме польського стана нападом, і поклав собі обступити ёго навкруги, бити з гармат і заморити голодом. За одну ніч Козаки насипали кругом польського стана вал, вищий од польського, й поставили на ёму гармати. Вранці третёго липця козаки вдарили з гармат з валів просто в польський стан.

Тоді поляки побачили, що вони дуже широко ростягли окопи і другого дня окопались другим окопом, далеко вузчим, вигнали за окопи зайвих коней, а сами рушили за ті нові окопи. Тільки що вони ввійшли за нові окопи, козаки кинулись за ними слідком і висипали ще вище окопи, та й знов почали бити з гармат в поляків. Поляки насипали свої вали ще більше, а козаки й собі висипали такий високий, що з ёго можна було влучити кулею собаку в польських окопах. День і ніч козаки палили з гармат на поляків. Кулі сипались мов град. Пани розібрали свої шатри, прикрились коргвами, потім як нічого не помагало, ночали обкопувати себе й коней. Кожний пан викопував собі яму та й сидів у ній, мов кріт у норі. Тоді поляки обкопались в третье ще тісніщими окопами, вже під самим городом, але як тільки вони рушили з місця, щоб сховаться за новими окопами, козаки кинулись на задніх і побили велику силу панів. Через три години козаки й собі вже насипали такий високий вал, що як тілько котрий пан висовував голову з своєі нори, козаки стріляли в ёго. Козаки зовсім закопали панів і город Збараж.

Щоб скоріше забрати панів, Хмельницький звелів копати під землею великі нори, чи печері, попід валами в саму середину лядського стана. Пани побачили, що козаки чогось перестали стріляти з валів, і догадались: вони ставили на землі миски з водою і клали бубни. В декотрих місцях бубни гули, а вода в мисках ворушилась хвилями. Поляки догадались, почали й собі копати печері проти козаків, та

Digitized by Google

стрілись з ними під землею. Там в темних норах бились козаки з поляками, наче в пеклі.

На лихо панам в їх стані і городі повиходила вся харч. Привезти через козацький стан, не можна було ні за що в світі. Пани почали їсти коней. Не стало й коней, і вони збірали й іли здохлятину, з тих коней, що були постріляні. Жовніри збірали ім в городі котів, собак, і мишей, а як поіли і се добро, то здирали з возів шкури, різали на шматки чоботи, розмочували в воді і іли. Декотрі гризли зубами спіклу землю. Козаки накидали в воду трупів, і пани мусіли пити воду з сукровицею. Настала літня спека. Трупи гнили й смерділи: іх не було куди вивозити, не було де ховати.

Козаки й селяне ще до того дражнились з панів, одпочиваючи на валах: „коли ви, панове, одбіратимете чинш на Україні? кричали селяне: „от уже рік минув, як ми вам нічого не платили. Чи не загадаєте нам на яку панщину? Годі вам вже держатись! Тільки дурно кунтуші покаляли, та сорочки подрали, по шанцях лазячи. Оце вам наробило очкове та панщина, та сухомельщина. От тепер козаки добре вам заграли в дудку!“

Пани побачивши, що ім прийдеться пропасти, і почали просити в козаків мира. Вишневецький виіждав з окопів і переговорювався з ханом. Кисіль з панами приіждав до Хмельницького. Хмельницький домагався, щоб ёму видали Вишневецького, Конецпольського й инчих панів, і щоб границею між Польщею й Україною була річка Вісиа. Пани не згодились і сказали, що не мають права без короля одділяти Хмельницькому границю.

Хан Ислам-Гирей розсердився, довго стоячи під Збаражем, покликав Хмельницького і сказав ёму: „як ти через три дни не збереш поляків, то прийдеться тобі дорого одкупуватись. Ти обіцяв заселити міні Крим ляхами, заселиш ти ёго своіми козаками.“ Хмельницький виіхав до козаків і звелів готуватись до приступу. Поперед усего він звелів попривязувати до дручків поляків, забраних в полон, і начепляти ім на шиі мішків з землею, щоб іх не брала куля.

Digitized by Google

Потім їх поставили рядами, ще й підгоняли з заду нагайками. За ними виступили козаки з драбинами, крючками й ланцюгами. Селяне котили здорові гуляй-городини. Вже козаки перелізли в декотрих місцях через окопи й різали панів. В польському стані був такий дим, що один лях не бачив другого.

Пани закричали: „не можна нам дальше держатись. Киньмо гармати в замку, покиньмо два полки, а самі втікаймо! „Куди-ж ви втічете! сказав Вишневецький сміючись: хиба приставите крила собі й коням, та перелетите через козацький стан. Будемо битись до останку! крикнув Вишневецький, кинувся на козаків, перескочив окоп, розігнав селян і запалив гуляй-городину. Другого дня козаки знов полізли по драбинах на вали, били панів і витягали крючками на вал вози з польського стана. Вже пани почали гримати на Вишневецького за те, що він не давав ім ні втікати, ні здаватись козакам, та ще й дурив, що король швидко прийде на поміч. Ярема сидів з панами в шатрі, думав, думав і нічого не видумав. Пани бачили, що вже настала їх останьня година. Коли це прилетіла стріла ніби од козацького стану і впала перед ногами в Вишневецького. На стрілі стремів паперець, а на ёму було написано: „Я поляк, хоч мушу поневолі служити Хмельницькому, даю вам звістку, брати поляки, що король ваш за пять миль звідсіля йде з великим військом. Ждіть і сподівайтесь короля!“

Цю штуку встругнув сам таки Вишневецький. Він звелів одному своєму приятелеві пустити стрілу миж панів. Пани й справді поняли віри і почали ждати й сподіватись од короля війська на поміч. Сам Вишневецький нічого не знав про короля й ёго військо.

Тоді Вишневецький оповістив в обозі, що дасть велику нагороду тому, хто перейде через козацький стан і дасть знати про все королеві. Знайшовся шляхтич Стомковський. Ёму дали лист до короля, в котрому просили ёго прибувати з військом до Збаража, як найшвидче.

Одинадьцятого серпня, в спасівку, Стомковський прибрався за українського мужика і в ночі сів на човен, пере-

Digitized by Google

плив ставок, і як козаки покотом спали, рачки переліз через козацький стан. Як стало світати, він заліз в камиш у болото і сидів там цілий день. Другої ночі бурянами він одійшов далеко, побіч через села почтою і приїхав у містечко Топорів, де стояв Ян Казимір.

В той час як козаки бились з панами під Збаражем, Ян Казимір дав приказ панам збіратися в військо. Кожний пан виїждав на войну з кількома прислужниками, на конях, за ним їхав віз повний харчі, сухарів, шинок, оцту, горілки. Там лежала дорога посуда, і всяка збруя, а разом з тим казанок, сокира, лопата, ночови і все що потрібне для войни. Селяне тоді не одбували служби в війську, а робили панщину.

Пишно виїхав король з столиці, але на виїзді під ним спіткнувся кінь. Всі сказали, що то поганий знак. Королиха була дуже смутна, випроважаючи в дорогу короля. Король приїхав до Люблина і цілі два тижні ждав панського війська. Пани збірались помалу. Після Петра рушив король в дорогу, і тоді тільки почув, що вже кримський хан прийшов на Україну і пристав до Хмельницького. Але де тоді був козацький і татарський стан, того він не знав. Він ішов та все оглядався на всі боки, чи не нападуть на ёго козаки й татари. Не раз і не два він посилав посланців на розвідки, а вони назад не вертались: мабуть їх ловили козаки й гайдамаки та вбивали. Король роспитував в селян, селяне ёму нічого не казали навмисне: „Сі українці покотом теперь повстанці!“ промовив король і все помалу йшов уперед, щоб до ёго шляхта вспіла пристати. Замість Збаража, король повернув на Злочов. Сюди привіз Стомковський королеві лист од Вишневецького. Як на лихо, літо 1649 року було дуже мокре. Цілий місяць лили дощі, як из відра. Вози грузли в грязюці по дорогах, ріки розлилися, позносили мости, позатоплювали греблі. Війська в короля зібралося не багато, тоді як у Хмельницького була така сила війська, якої ще не було на Україні од часів хана Батия.

Тим часом Хмельницький, стоячи під Збаражом, назирав за кожним ступінем королівського війська. Ті селяне, що

Digitized by Google

привозили харч в королевський стан, зараз бігли під Збараж і все чисто росказували Хмельницькому.

Король підійшов до Зборова, Хмельницький довідався про те, покинув під Збаражом стерегти панів піше військо, забрав з собою кінне військо і рушив під Зборов. З ним пішов і хан Ислам-Гирей з своїми татарами. З лівого боку коло Зборова був пустий дубовий ліс. Хмельницький засів у тому лісу з своїм військом, за милю од Зборова, коло села Мінови. Поляки не знали про те і навіть не думали про козаків.

Через Зборов протікає рукав річки Стрипи. Поляки прийшли під Зборов і налагодились переходити через річку. Перед самою католицькою Першою Пречистою король переїхав через річку, поїхав до костела, слухав там службу й одговівся. Тільки що король вернувся до війська, аж прибіг один пан і дав знати, що він бачив татарський загон. Король послав одного пана на розвідки. Пан покрутився недалечко од свого стана, вернувся і росказав, що він одъіхав кругом на три милі і не бачив ні одного татарина. Поляки заспокоїлись і другого дня, поставивши на річці два мости, почали переходити через річку. На дворі йшов дощ: день був хмарний, темний. Король поставив по обидва боки війська сторожу. Козаки все чисто бачили з ліса, а Хмельницький виліз на високе дерево, і роздивлявся на польське військо. Він не звелів зачіпати єго, доки перейде через мости половину війська. Опівдні поляки перевели через мости половину війська, ще й посідали обідати. Коли це прибігає посланець і каже, що на польську сторожу напали татари. Пани не поняли віри, обідали собі, ще насміялися з посланця. Тим часом татари розбили сторожу. Старшина з часткою тиві сторожі прибіг, як несамовитий, і кинувся просто в королевський стан. Зборовські міщане, ще попереду змовившись з козаками, задзвонили в дзвони. Татари й козаки зразу й несподівано кинулись на панів і потрапили як раз на обід. Пани не знали, за що й хапатись. Слуги везли через мости вози й покидали іх серед мосту. Одна половина польського війська ще не перейшла на другий берег. Панські голови

Digitized by Google

падали, як груші з дерева, і вкривали землю. Король прислав на поміч кілька полків, татари й козаки вирубали їх в пень з усією старшиною. Богато загинуло в той час знатних польських панів. Поклали свої голови цілі полки православної української львівської й перемишльської шляхти, що стояла за ворогів проти своєї України. На пів милі все поле й болотяні луки були засіяни панськими трупами. Кров текла річками. На пів милі до Зборова не зосталось ні одного поляка. Одних панів окрім слуг було вбито пять тисяч. Ввесь скарб, всі гармати й вози забрали козаки й татари.

Побивши одну половину війська, козаки кинулись на другу. Вона вже перейшла через річку, поламала мости, і стала в ряди. Але Хмельницький ще попереду послав за річку татар. Не встигли поляки оглянутись, а на їх налетіли татари і вдарили з одного боку. Густими рядами з диким криком кинулись на їх татари, а за ними з ліса посипались козаки. Тричі подавалось польське військо, і тричі виправлялось. На дворі був дощ, стояв туман. Татари врізались в середину польського війська і змішали єго так, що поляки били один другого. Не встояли ляхи і почали втікати. Король налетів конем ім назустріч, махав шаблею, сам хапав за уздечки і повертав назад, кричав що заколе своєю рукою того, хто посміє втікати. Але нічого не помогло. Татари лізли, наче ім хто очі повиколював. Поляки подались назад і тільки смерком перестали битись.

Настала темна ніч. Страшна була та ніч для поляків. Всі з переляку не знали, що діяти. Король і старшина, сидячи на конях, зъіхались на раду. „Ми пропали!“ заголосила старшина: „у Хмельницького сто тисяч самих козаків. Нам треба спасти хоч короля!“

„Я вмру оттут, а не піду з стана!“ промовив король.

Король звелів робити окопи, щоб до світа окопатись валами.

Поляки взялись за заступи. Коли се пішла чутка між жовнірами, що король хоче покинути військо. „Се нас хотять покинути на заріз козакам і татарам!“ крикнули поляки і покидали заступи. — Один Литвин росказував, що вже

Digitized by Google

короля нема в стані. А король тільки що приліг на землю, щоб хоч трохи одпочити. Тільки що він почав дрімати, перед ним стояв ксендз і росказав, що миж військом уже пішла недобра чутка, ніби короля вже нема в стані. „Коня!“ крикнув король: „я сам поіду миж рядами і докажу, що я не думаю втікати.“ Подали коня. Король сів на ёго; перед ним несли палаючі хвітілі. „Ось я! осьдечки я, ваш король! не тікайте мої діти, не кидайте мене. Я вас не покину.“ У короля текли по щеках слёзи. Всі поляки заспокоілись і знов узялись за лопати.

Стало світати. Король поставив військо на битву. Зійшло сонце. Татари вдарили на те місце, де не було окопів. Хмельницький розділив козаків на двоє: одні вдарили на короля, другі на город. Король звелів объявити козакам, що він одніма гетьманьство од Хмельницького, а хто принесе ёму Хмельницького голову, тому він заплатить десять тисяч талярів. Міщане задзвонили в дзвони, закидали рови хворостом і показали козакам дорогу в город. Козаки взяли церкву, що стояла скраю в городі, витягли на неї гармати і звідтіль палили в польський стан. А тим часом Хмельницький кинувся на окопи. Вже на окопах стояла козацька корогва. Як хвиля води, козаки полились в польський стан. „Бога ради, спасайте мене й Польщу!“ кричав король до поляків. Поляки стовпились з коргвами кругом короля, щоб ёго козаки не взяли в полон. Козаки розбили королівську сторожу і дійшли до самого короля.

„Згода!“ крикнув Хмельніцький до козаків, і звелів перестати битись з поляками. Битва затихла. Козаки оступились од короля. Хмельницькому не хотілось, щоб християнський король пішов у неволю до бисурманів. Хан кримський нахвалявся, що візьме короля в полон, і конечне не помилував би ёго. Козаки оступились з польського стана.

Після того в польський стан приїхав татарин і привіз королеві один лист од хана, а другий — од Хмельницького. І хан і Хмельницький писали до короля, що вони хотять почати з поляками переговори. Король згодився і опівдні виїхав з козацького стана трубач і тричі затрубив, подаючи

Digitized by Google

звістку, що там уже ждуть польських посланців для розмови. Король послав послів, і вони почали попереду говорити з татарськими послами. Татари докоряли полякам, що вони були повинні платити татарам що року подать і вже давно перестали платити, а теперь хан пристане на мир тільки тоді, як вони заплатять ёму подать за попередні роки двісті тисяч золотих і що року будуть платити по 90 т. золотих. Окрім того хан просив, щоб король простив Хмельницькому за ёго провину і вернув давні вольности козакам.

Після того Хмельницький написав свої пункти і послав з ними двох полковників. Іх привели в пишне шатро, де сидів Ян Казимір. Кругом ёго стояли значні пани. Полковники стали навколішки і поклали перед ногами короля Хмельницького лист, прохаючи королевської ласки і вибаченьня за повстаньня. Король взяв лист. Полковники вийшли, і пани прочитали Хмельницького пункти. Хмельницький домагався, щоб козакам вернули іх давні вольності, щоб реєстрового війська було сорок тисяч і щоб король одділив для козаків гряницю, куди польське військо навіть не мало б права входити; щоб на Украіні не було унії, жидів і єзуітів; щоб київський митрополіт мав однакове право з варшавським і сидів в варшавському сеймі рядом з ним; щоб на Украіні воєводами, старостами і инчими урядниками були тільки природні украінці православної віри, а не поляки.

Прочитавши ті пункти, пани почали прискати од злости, що козаки, і польські подданні, хотять з ними переговорювати, неначе самостійні. Але нігде було дітись: ім хотілось вернутись до дому з цілими вухами. Король згодився на ті пункти і назначив козакам гряницю: по Овруч і Коростишев на Волині, по Брацлав, Ямполь і Винную на Подолі. Далі тиєї гряниці козаки не мали права жити на Волині, на Подолі, в Галиччині і за Припетю на Білій Русі. Для себе, на свою гетьманську булаву Хмельницький виговорив чигиринське староство. Сей мир зветься Зборовським миром. Королівська й панська ласка була невелика: козаки одвоювали собі од поляків тільки ті давні вольності, що вони мали ще до унії.

Digitized by Google

Хмельницький присягнув на вірность і подданство королеві і просив, щоб ёму дозволили упасти до королевих ніг. Король дозволив, а козаки закричали: „не пустимо нашого батька, щоб поляки часом ёму не заподіяли чого!“ Один пан, Любомирський зостався в козаків в закладі, а Хмельніцький пішов в польський стан. Десятого серпня, в пятницю вранці повели Хмельницького в шатро до короля. Гордо вступив Хмельницький в шатро, де сидів король з пишними панами. Він припав на одно коліно перед королем, просив королівської ласки, росказав, що він встав не проти короля, а од того, що пани дуже гнітили козаків і знущались над ними, гірше як над товаром. Король простяг до ёго ласкаво руку, і Хмельницький поцілував ії.

Другого дня поляки й козаки розійшлися: король з військом пішов до Львова, Хмельницький і хан пішли до Збаража. Так скінчалася война під Зборовом. Богато було пролито козацької й польської крові, а Хмельницький мало придбав добра для Украіни. А був добрий час, для козаків і для Украіни, та Хмельницький не дійшов до кінця. Він пожалував короля, того короля, котрий вже одняв од ёго гетьманьство, поклав ціну за ёго голову, того короля, що встоював за польськими панами і за своєю Польщею, а не за козаками, українським народом і православною вірою. То був добрий, щасливий час для Украіни, який рідко траплявся для неї, побитої лихою долею та злиднями. Хмельницький міг взяти короля в полон, що був уже в козацьких руках; він міг зовсім одбитись од Польщі, одірвати Украіну од неї і зробити ії самостійною. Та Хмельницький не схотів іти так далеко. Він кланявся тому, кого побідив, тоді як ёму поклонились би до землі побиті вороги Украіни. І Хмельницький знов поклав Украіну у домовину на довгий час, звідкіль вона була виглянула на світ Божий під Збаражем та Зборовом. Хмельницькому навіщось був потрібен король, хоч він уже обходився без ёго, а той король для Украіни був потрібен, як торішний сніг.

Вернувшись під Збараж, Хмельницький оповістив голодним панам про Зборовський мир. Як би пани посиділи ще

Digitized by Google

три дні, то були-б померли од голоду. Їх випустили з окопів. Блідні, худі, страшні, повиходили пани з своїх нор. Вони йшли, і од вітру валились: один вів другого по під руки. В кого був кінь, той держався за кінський хвіст. Всі радісно кинулись на хліб та на чисту воду. Десять тисяч панів сіло за окопи, а вийшло тільки три тисячі. Три тисячі коней зосталось в окопах, а в окопи ввійшло шість десять тисяч. Пропала половина панських слуг. Хмельницький дав їм королевський лист, щоб вони ще заплатили своїми грішми татарам сто тисяч талярів. Вишневецький почав кричати, лаятись, але мусів витягти гроші з кишені, і оддати татарам. Татари пішли в Крим, набравши польського добра.

В той час, як козаки бились з поляками під Збаражем та Зборовом, гайдамацькі загони не переставали ходити по Україні й Білій Русі і вирізували жидів та ляхів. Часами поляки нападали на гайдамаків і розбивали їх. Так поляки одняли од гайдамак Острiг; шляхта й жиди збіглися в город і сховались там од гайдамаків. Але Небаба, Донець, Головацький взяли знов Острiг і вирізали двадцять тисяч жидів та ляхів. На Білій Русі військо Радзівілла одбило гайдамаків, і Хмельницький послав туди Илька Голоту. Городи за Припетю знов піднялися. Шляхта втікала з Білої Русі і замерзала на дорозі. Польський загон Гонсевського загнав Голоту на острів на Припеті і побив усіх ёго гайдамаків. Хмельницький послав тоді Подобайла, а як і ёго розбили, тоді він послав свого приятеля полковника Кречовського, того, що колись випустив Хмельницького з тюрми. Кречовський в серпні пішов до Річиці, стрівся з польським військом, мусів окопатись окопами в лісі і ждав Подобайла. Але на ёго окопи напав сам Радзівілл. Кречовський вирвався з окопів, і поляки ёго поранили. Козаки поклали ёго на віз, і пішли далі, але в ночі знов вони наткнулись на польське військо. Поляки взяли Кречовського в полон. Вони поважали Кречовського як сміливого лицаря, і дуже ласкаво обходились з ним. Кречовський так ненавидів ляхів, що одвернувся од їх і почав битись головою об полудрабки, і доти бився, поки не вмер.

Digitized by Google

Хмельницький з великою славою вернувся на Україну. В кожному містечку, де він ішов, дзвонили в дзвони, люде виходили з хлібом, сіллю та образами. Вдруге Хмельницький въіхав пишно в Київ. Лежачи ниць перед образами в Київі, Хмельницький заливався слізми. „Радійте, брати!“ промовляв Хмельницький; „українська сила переважила польську. Теперь цілий світ знатиме, що то за козаки!“ „Та не буде краще, та не буде лучче, як у нас на Україні: та не буде жида, та не буде ляха, не буде й унії“ склав тоді народ сі слова в пісню. І то був і справді луччий год для України, год волі народа од панщини, од ляхів, од жидів.

З Київа Богдан поіхав до Чигирина і почав жити дуже пишно. Він тоді мав стільки добра й грошей, скільки буває в царів.

Чигиринський полк і три тисячі найнятих татар стояли сторожею коло ёго двора. Тільки царського вінця не ставало ёму, щоб бути королем на Україні.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ.

Поляки в Варшаві з своім королем і не думали про зборовські пункти. В панських домах уже розмовляли про те, що козаків треба голубити до того часу, доки Польща не поправиться і знов не побє козаків. Богдан знав у Чигирині про все, що думали в Варшаві. В дворці короля служив українець Верещака, православний пан, і через чеців посилав лист Хмельницькому про все, що думали пани в Варшаві. Хмельницький почав стерегтись поляків. І справді: київський митрополіт, Сільвейстер Коссов поіхав до Варшави, щоб сісти в польській раді рядом з католицьким митрополітом. Польські архиєреі не пустили ёго на Раду, і він вернувся до Київа. Хмельницький прикинувся, що у всёму вірить полякам, як своім щирим приятелям.

Цілу зіму Хмельницький заводив порядок на зруйнованій Україні. Він зоставив в городах такі самі порядки, які були й попереду. В більших українських городах було тоді

Digitized by Google

мійське чи магдебурське право, котре звалось так од того, що було взято з німецького вольного города Магдебурга. Те право дали городам ще польські королі, і воно було дуже вигодне для городян, бо городяне з тим правом не залежали од власти польських старостів, панів і всіх урядників. Всі городяне були поділяні на цехи по ремествам. Та були цехи кушнірський, ткацький, малярський, ковальський, різницький, бондарський і багато инчих. Кожний цех мав свою печатку, і свою корогву. Що року перед новим роком всі цехи збірались на віче, при чому дзвонили на дзвінницях в дзвони. Вони повіряли свої діла й вибірали собі старшину. Городом правила мійська дума; вона звалась тоді в декотрих городах магистратом. В магистраті чи в думі сиділи вибрані самими городянами райці, а над ними старшина звався бурмистром. Бурмистрів було по два або й по чотирі, і вони старшинували чергою по кілька неділь. Райці й бурмистри дивились, щоб в городі був порядок і мали своїх дозорців чи полицію. Мійський суд був одділяний од думи, чи од магістрата. В суді всі діла судили, вибрані самими городянами, присяжні; вони звались лавниками. Над лавниками в суді був старшиною війт, так само вибраний з чесних і розумних городян. Міщане навіть вибірали сами писарів в суд. Де в городі була магдебургія, там городяне не ставили підвід під військо, не давали солдатам кватир для постоя, мали право торгувати, нічого не платячи в казну (касу), навить мали своє мійське військо піше і кінне. Хмельницький зоставив в городах такі порядки, які були й попереду.

Розділивши Україну на шістнадцять полків чи повітів, Хмельницький записав в реєстр сорок тисяч козаків. Козаки були вольними од усякої податі; пани не мали над ними ні якого права. Ввесь народ, всі селяне, що зостались не записані в козаки, знов мусіли стати хлопами і робити панщину панам. Постановивши з королем Зборовський мир, Хмельницький забув про народ, про селян, не виговорив для народа ніякої вольності і тим зробив велику помилку. Увесь народ допоміг ёму бити панів: народ думав, що він бється за себе, за свою долю, і сподівався, що

Digitized by Google

більше не буде робити панам панщини. Хмельницький забув про народ, і з тих Зборовських пунктів нічого путнёго не вийшло для України, і для самих таки козаків.

Ставляючи Зборовський мир, Хмельницький дозволив українським і польським панам вертатись на Україну, забірати землі і повертати народ в панщину. Він знав, що з того нічого доброго не вийде і дуже отягувався з тим дозволом панам вертатись на Україну, а тим часом богато пооднімав од великих польських панів сіл, хуторів, земель, лісів, навить пасік і табунів коней. В одного Конецьпольського Хмельницький одібрав сімдесять сіл, а в свого ворога Вишневецького стільки забрав сіл та землі, що й полічити було трудно. Всі ті землі й села він роздав козацким полковникам та старшині до того часу, поки на їх був козацький чин. Виступаючи з чина, вони оддавали й землі з селами другим старшинам.

В восени перед пилипівкою 1649 року король прислав до Хмельницького комисарів, щоб уже ввести вигнаних панів в їх маєтності. З ними прибув за старшину і Адам Кисіль.

Ёго король настановив київським воєводою, чи губернатором, бо він був православної віри. Кисіль з комисарами приіхав до Київа. Туди прибув і Хмельницький і стрів Кисіля дуже ласкаво. Почалися бесіди, веселе гостюваньня, наче нічого лихого не було миж козаками й поляками. Але Хмельницький все отягувався: він вгадував, що з того добра не вийде, і тільки нового, 1650 року, 16. січня видав лист і дозволив панам вертатись на Україну в свої маєтності.

Поміщики посипались на Україну, і привезли селянам приказ од короля й Хмельницького, щоб усі ті, що не записані в козаки, знов робили панам панщину.

Народ загув, зашумів. „А чи ми ж не були козаками! А де ж обіцянка гетьманська?“ кричав народ. Ніхто не хотів робити панам панщини. Народ знов кинувся на панів, що розласувались на народню працю. Чимало панських голов знов покотилось до долу. Пани втікали в Київ до Кисіля, але міщане не впускали їх в город, і вони блукали

Digitized by Google

кругом Київа, помираючи од голоду, бо тоді хліб був дуже дорогий: всі селяне козакували і не орали й не сіяли. Деякотрі богаті й значні пани прийшли на Україну в свої маєтності з військом і почали мститись над народом за гайдамаччину. Так князь Корецький приїхав на Волинь, почав ловити тих селян, що ходили в гайдамаки, стинав їм голови і сажав на залізні палі. Народ збунтувався і розбив військо Корецького. Сам король сердився на Корецького за ёго звірство й злість. Селяне скрізь скупились в загони і виганяли панів. Хмельницький вговорював селян, карав, сажав на залізні палі і нічого не вдіяв. Найбільше бунтувались наддністряне. Брацлавський полковник Нечай, про котрого і тепер на селах співають пісні, пристав до народа і пішов на панів. До Хмельницького ввалила купа народа з пятьдесят тисяч.

„Так то ти покидаєш нас, гетьмане!“ кричав народ: „хіба ж ти не повинен обороняти нас од панів? Хіба ж ми тобі не помагали бити ляхів? Коли тобі подобається лядська неволя, то нехай вона буде твоя, а ми виберемо собі инчого гетьмана, що лучче встоюватиме за нас!“

Гетьман любив Нечая; знав, що Нечая і народ любить... він боявся, щоб ёго і справді народ не скинув з гетьманства, і сказав, що в реєстр приймати більше не можна, а хто хоче, нехай записується в охочі козаки.

Багато народа записалось в охочі козаки, і Хмельницький послав їх з Нечаєм на річку Горинь, де була польська границя Вкраіни. Хмельницький хотів як-так викрутитись, але трудно було викручуватись. Він поіхав до Київа і просто сказав Кисілеві, чухаючи потилицю: „Підвели мене, пани поляки, як під манастир: вони мене вговорили пристати на такий мир, з котрого нічого не вийде. Нехай буде сорок тисяч козаків, що ж я робитиму з усіми селянами? Вони мене вбють, а на ляхів таки встануть.“

Кисіль не дав ёму ніякої поради. Тоді в марці місяці Хмельницький скликав в Переяславі велику Раду. Ще ніколи на Україні не було такої великої Ради. Вона була похожа на польський сейм і була Радою всёго вольного українського

Digitized by Google

народа. Там прочитали реєстр всего козацького війська. Кожний реєстровий козак ставав в козацтво з усією сімєю і мав при собі по одному пішому і по одному кінному прислужникові. Окрім того Хмельницький ще зібрав двадцять тисяч козаків на запас і поставив над ним старшим свого сина Тимоша. Таким способом набралося усіх козаків триста тисяч. А все таки ввесь народ не вмістився в козацькі реєстри. Виходило зовсім погано. Народ не заспокоївся; бунти не втихли. Хмельницький боявся, щоб не зібралась чернеча або чорна рада і не скинула ёго з гетьманства. Як тільки Кисіль приїхав до Киіва з своєю польською сторожею, міщане збунтувались, напали на замок і домагались, щоб він не держав сторожі. Декотрі пани повтікали, декотрі пристали на те, що поставляв ім народ. В Немирові зібралась рада і постановила, щоб не робити панові панщини, а тільки дати ёму плуг волів, та чотирі міри сомоду, аби не вмер з голоду. В других селах селяне не хотіли й слухати про панщину і постановили приносити дещо на поклін на великі празники. Простіші й бідніші пани мусіли тепер сами братись до роботи, мусіли сами орати й косити, а іх жінки, що й на сонце не виходили, боялись загоріти, тепер вязали снопи на літній жарюці. Богаті пани приводили з Польші військо, били селян, одрізували ім вуха, пороли носи, виколювали очі. Той Потоцький, що достався під Корсуном татарам, тепер вернувся з Криму, став під Камянцем, врівався в козацьку Украіну і нападав на села.

Хмельницький послав послів до короля, обіцяв втихомирити народ і встоював за зборовський мир. Король і пани і не думали держатись того мира. Унія зоставалась на Украіні і досі, а подекуди показались на Украіні вже й ксендзи і навить єзуіти. Народ почав утікати за Дніпро в степи і почав селитись на землях Московського царства в теперішній курській і харковській губерні. Хмельницький знав, що діло дійде до войни і почав шукати собі приятелів.

Хмельницький задумав знайти собі між сусідними царствами помагачів. Він послав в Москву чигиринського полковника Вешняка з листом до царя Олексія і просив ёго

Digitized by Google

прийняти Украіну в своє підданство і напасти на Польщу. Московський цар одказав Хмельницькому, що він постановив вічний мир з Польщею і не хоче войни з Поляками. Тоді Хмельницький послав одного полковника в Цареград просити помочі в турецького султана і обіцяв навить стати з Украіною під султанську руку. Султан прислав Богданові в Чигирин через посла Османа-Агу турецьку шаблю з держалною з слоновоі кості, коровгу, гетьманську булаву, обсипану дорогим каміньням і грамоту, в котрій він звав Хмельницького князем Украіни, як тільки він схоче стати під власть султана.

Старий Кисіль, довідавшись, що Хмельницький хоче оддати Украіну під власть турків, так перелякався, що трохи не вмер. Він послав до Хмельницького свого брата Юрія просити, щоб він не робив того. Хмельницький встрів Юрія з такими словами. — Здоров був! я вже став під турецьку власть. Кисіль зблід і промовив: „Ваша вельможність! коли вже ти хочеш згубити Польщу, то не роби того ради православноі віри.“

Хмельницький закричав, як несамовитий: „не тільки Украіну, всю Польшу, і Рим, і папу завоюю та туркам віддам.“

Тут стояло кільки панів, що приіхали жалітись на хлопів. Хмельницький закричав на іх: „це все зрадники! вони прийшли підглядати. Повісити ёго!“ крикнув Хмельницький до писаря Виговського, показуючи на Кисіля: „втопити іх!“ крикнув він знов, показуючи на панів.

Виговський вивів гостей з хати. Гетьман пив, мотував, а далі впав і заснув.

Жінка Хмельницького і Виговський вже знали, що він часто так роспоряжався, що навпісля й сам жалкував. Кисіль і пани зостались живі.

„А що живий Кисіль? покличте ёго!“ промовив гетьман, прочумавшись: „Я вчора напився з досади і здається, зовсім здурів.“ Кисіль просив не давати Украіни туркам приіхати на пораду до митрополіта. Гетьман обіцяв, одначе вирядив в дорогу турецького посла з великою прихильністю

Digitized by Google

Молдавський господар Лукуля ще попереду обіцяв віддати за Богданового сина, Тимоша, свою дочку Олександру, а тепер почав уже накладати з польськими панами. Одну ёго дочку вже держав польський пан, Радзівілл, а до Олександри присватувався Дмитро Вишневецький. Хмельницький боявся, щоб молдавський господар не став проти ёго з Польщею, бо недурно-ж він уже давав гроші на польське військо. Хмельницький написав, як Лукуля не видасть дочки за ёго сина, то він пошле в Молдавію сто тисяч сватів. Лукуля просив поради в Потоцького, що стояв з військом коло Камянця.

Тоді Хмельницький попросив до себе на поміч брата кримського хана, Колгу. Колга прислав до ёго в Чигирин татарина для умови. Татарський посел сидів з Хмельницьким і балакав. Коли се ёму дають знати, що з Подоля прийшли селяне жалітись на поляків. Хмельницький вийшов на майдан з татарином. Там зібралась купа козаків і кричала: між ними стояли подольські селяне: декотрі були без рук, другі без вух, треті без ніг, з повиколюваними очима. Се все наробив Потоцький.

„Кара ляхам!“ кричали козаки. „Боже праведний! так таке то певне польське слово! Так ось який Зборовський мир!“ промовив Хмельницький. Після того Тиміш Хмельницький з Коллою пішли в Молдавію на Ясси, руйнували молдавські села, спалили город Сороки і підступили під Ясси. Господар з сімъею і з боярами втік у ліс. Ёго люде вилізли на дерево і дивились, як горіли Ясси. Польські пани, що були при Лукулі, порадили ёму помиритись з козаками. Сам Богдан в той час стояв коло Ямполя. Потоцький з польським військом стояв коло Камянца, недалеко од Ямполя. Звідціль він дав знати в Варшаву, що Хмельницький хоче оддати Україну Туркам і готується воювати з Польщею.

Король і пани вже знали, що повинна бути война з Хмельницьким і тільки отягувались, щоб зібрати гроші й військо. А Верещака про все писав Хмельницькому, і Хмельницький знов послав полковника Джеджалика до султана просячи помочі. Султан звелів кримському ханові, своєму

Digitized by Google

підданному, дати поміч козакам. Ханові ся річ не подобалася, одначе він мусів слухати султана.

Ще в кінці 1650 року в декабрі зібралася в Варшаві рада. Всі пани хотіли войни з Хмельницьким. Як раз в той час прибули од Хмельницького посли. Пани були такі злі на Хмельницького, що не хотіли приймати їх. Одначе король прийняв од їх лист Хмельницького.

В своєму листі Хмельницький жалувався, що поляки не держать Зборовського мира і просив, щоб польські архиєреї і значні пани знов присягли, що будуть вірно держати мир, щоб на Україні козацькій, і на Україні польській і сліду не було Унії, щоб король зараз вернув православним уніяцькі церкви з землями і селами. Для певности Хмельницький просив, щоб на Україну до козаків ішли в заклад Вишневецький, Конецьпольський і инчі значніші пани. Хмельницький дозволяв їм жити в своїх маєтностях на Україні, тільки без війська, і просив короля зробити це все, а як ні, то він, спасаючи козацькі голови, буде шукати собі приятелів і прихильників.

Разом з козацькими послами прибули до короля і посланці од Кисіля. Кисіль уже втік з Киіва і жив на Волині, в своєму селі Гущь, на польській Україні. Кисіль писав, що діло на Україні дуже небезпешне, і просив короля послухати Хмельницького, вернути православним тих кілька уніяцьких церков, щоб за їх не лилася більш польська кров.

Вислухавши ті листи, пани страшно зарепетували. Вони не хотіли нічого й слухати про Унію, лаяли Кисіля, звали ёго схизматиком, єретиком, і кричали, щоб українці лучче одстали од своєі віри і поставали католиками. „Ми всі підемо за тобою!“ крикнули пани до короля: „підуть і старі, й молоді за Польщу. Нехай Хмельницький не дуже брикається. Ми ёму заткнемо в горло ёго лист.“

Двадцять четвертого декабря на раді всі пани объявили Україні войну. Рада постановила збірати посполіте рушеньня, тоб-то щоб усі пани підіймалися на войну. В казні грошей не було, і король дав свої гроші, заохочував давати гроші і панів і поклав збірати на військо податі. Пани послали

Digitized by Google

в Німеччину вербувати чи наймати німецьке військо. В той час дізналися, що Верещака дав про все звістку Хмельницькому, і ёго посадили в тюрму.

Король ласкаво вирядив козацьких послів, поробив їх навить дворянами і послав своїх комисарів, а з ними того-ж Кисіля, що всю свою жизнь тупцяв за Польщу, наче за свою матір, і воював проти Украіни.

Ще комисари були в дорозі, а Хмельницький уже знав, що пани постановили войну з козаками. Він зібрав козацьку раду. На раді постановили починати з поляками войну і вислати військо на польську гряницю, на Буг.

Зараз після того Хмельницький видав лист до народа, оповістив про нову войну з Польщею, заборонив панам жити на Украіні, окрім тих, що одпустять селян на волю і пристануть до козаків. Пани знов дали драла з Украіни. Багато їх побили селяне і почали збіратись станом під Ставищами. В Хмельницького вже було в руках девять тисяч татар. Польські комисари побоялись іхати до гетьмана і вернулись назад. Турецький султан звелів кримському ханові виступати на поміч козакам. Ислам-Бирей виступив не з охотою.

Поки король збірав військо, а война вже почалась 1651 року в місяці лютому. На Подолі, Потоцький та Калиновський, ті, що були в Криму в неволі, стояли з військом на гряниці під Камянцем та під Бором. Вони видали лист, що вступають в козацьку Украіну, і присилують селян робити панам панщину. Довідавшись про те, брацлавський полковник Нечай рушив проти поляків під Бор з трема тисячами козаків. Потоцький послав до ёго посланців, спитати, на що він виступив. Нечай звелів повішати посланців і став в містечку Красному. Настала мясниця. Козаки почали гуляти. Нечай поставив Шпаченка з сторожею в Ворошилівці. Поляки довідались, що козаки пють та гуляють. На пущеньня в неділю Нечай гуляв на хрестинах. Козаки ждали ляхів і говорили ёму: „ей, пане Нечаю! держи коника в сідлі, а шаблю під опанчею.“ „В мене є Шпак, добрий хлопець. Він міні подасть звістку,“ одказав Нечай, сидячи з кумою за столом.

Digitized by Google

Козаки, за прикладом полковника, почали пянствувати. Тим часом Калиновський взяв два загони німців і польську конницю, напав на Шпаченка, вирізав усю сторожу до останнёго чоловіка. Настала ніч. В Красному ніхто й не гадав про поляків. О півночі польське військо напало на Красне, вирізало пяну сторожу коло воріт і в третій годині ночі ввійшло в містечко. Собаки з переляку загавкали й завили. Люде прокинулись і вдарили тревогу. „Утікаймо, Нечаю! ляхи в місті!“ кричали козаки. „Щоб козак Нечай утікав! як можна свою козацьку славу під ноги топтати! Давай, джуро, швидче коня! Виріжемо всіх ляхів до одного!“ крикнув Нечай і вискочив на свого буланого, навить неосідланого. Козаки на улиці вже різались з ляхами.

— „О, та до сина-ж вражих ляхів! А ну, хлопці, биймо іх, як курей!“ крикнув Нечай; кинувся на ляхів і вибив коровгу з рук хорунжого. Козаки сікли поляків, як капусту, люде стріляли на іх з покрівлі хат. На улиці лилась кров річками. Поляки подались і втікли за браму. Коли ж позад козаків блиснув огонь, вдарили з рушниць: то був загон польськоі шляхти. Шляхта набігла з другого боку в містечко і запалила хати. Знов почалася битва. Постреляний, порубаний Нечай одмахувався шаблею. Козаки взяли ёго і оступились в замок. Нечай умер і перед смертю просив передати поклін матері. Так помер Нечай, приятель Хмельницького, а ще більший приятель народа. Він може лучче од Хмельницького розумів діло в тодішній Україні, остоював за народ і ніколи од ёго не оступався, за що був полаявся з Хмельніцьким. Багато пісень склав народ про козака Нечая. Три дні одбивались козаки в замку, потім вирвались і кинулись утікати. Поляки догнали іх на озері на леду і всіх повбивали, потім ввійшли в замок і застали в церкві одправу похорона Нечая. Священники стояли кругом домовини Нечая в гарних ризах і правили панахиду. Поляки порубали священників і покришили на шматки Нечаєве тіло, потім спалили усе містечко, вирізали всіх людей і забрали все іх добро погайдамацький. Щоб вернути собі ласку народа, Хмельницький видав лист до народа і розі-

Digitized by Google

слав по всій Україні. В тому листі він звелів вставати всім і бити достанку панів і католиків. А тим часом послав до кримського хана послів і просив, як можно скоріш, йти з ордою ёму на поміч. Він писав до ёго, що в поляків війська небагато, і ёго буде не трудно розбити. Після того Калиновський почав погайдамацький плюндрувати українські села й городи, напав на Мурасву, на Шаргород, а потім пішов на Ямполь. В Ямполі зібрався ярмарок. Наїхало багато крамарів з України, з Молдавії, з Венгрії. Пішла чутка, що Тиміш Хмельницький буде там справляти своє весілья, і купці понавозили багато вина. Тільки що крамарі вдосвіта почали розкладати свій крам, як посипалось в город польське військо. Задзвонили в дзвони: люде кинулись до збруї, але поляки вже різали людей, палили хати, грабили крам, крамарі й покупці кинулись навтеки через міст; міст завалився і люде посипались в річку. Польські гайдамаки вирізали десять тисяч народа до останнёго чоловіка, не зоставили й дітей. Звідтіль поляки пішли на Винницю. Винницький полковник, сміливий Богун помстився над ляхами за Нечая. Він вийшов проти іх і зараз подався назад, козаки почали ніби втікати і заперлись в манастирі за річкою Бугом. Але тиєї ночі Богун звелів порубати лід на ріщці, а як на воді світом став тонкий лід, він звелів потрусити по леду соломою. Поляки гаразд не роздивившись, рушили цілим військом на лід, заломились і потонули в Бузі. Втопився і Юрій, брат Кисілів, потопилось багато значних польских панів. Калиновський мало не сказився і хотів взяти Богуна. Він став кругом Винниці з військом і стояв кільки день. Аж тут прибіг пан Ляндскороньский з військом, утікаючи од козаків. За ним гнався уманський полковник Глуч. На поляків напав такий переляк, як під Пілявою. Вони покидали всі вози з добром нагрябляним в Ямполі і кинулись навтікача. Козаки гнались за ними до Бора, побили тисячу панів, і одібрали все добро й харч, так що вони на великдень під Камянцем їли не паску, а коржі без солі та ще й по половині з лободою.

Digitized by Google

В той час король дав приказ, щоб посполите рушеньня було готове, і щоб пани виступали на Волинь під Косцянтинів. Король найняв дуже добре німецьке військо, а папа римський Иннокетій десятий не прислав ёму ніякої помочі, а тільки одного архиєрея католицького: з дорогим мечем і мантією. Папа настренчував Поляків битись з православними украінцями за католицьку віру. В місяці Маі, Ян Казимір виіхав до Люблина. До ёго прибувало з усіх усюдів польське військо. Замість Косцянтинова король поставив свій стан під Сокалом. Він дав приказ, щоб до ёго поспішали польські гетьмани, Потоцький та Калиновський з Подоля.

Хмельницький виступив і собі з козаками. До ёго прибув з Греції коринфський митрополіт Іосиф і привіз ёму од цареградського патріярха меч посвячений самим патріярхом на Христовому гробі в Єрусалимі, і частку мощей. З ним приіхав і архиєрей з Назарета Гавриіл, і кільки ченців з гори Афона. Іосиф благословив козацьке військо, окропив свяченою водою, вговорював стояти за православну віру проти католиків, і навіть сам поіхав з козаками на войну. Сі ченці подавали звістку в Москву про все, що діялось в козацькому війську.

Довідавшись, що Потоцький рушив з Подоля під Сокал до королівського стану, Хмельницький послав сорок тисяч козаків з Джеджаликом навперейми. Джеджалик опізнився і не застав Потоцького під Камянцем. Козаки настигли Поляків аж на ріцці Сереті, одначе Поляки одбились і пристали до королівського війська. Хмельницький вже доходив до Тарнополя, але довідавшись, що Джеджалик пропустив Поляків, вернувся, став під Збаражем і дожидався хана з ордою. Він боявся сам йти на короля. В ёго було небагато війська. Селяне трохи не йняли віри Хмельницькому, за те, що він видав іх панам і сходились не з такою охотою, як під Збаражем і Зборовом. Були й козаки, що готові були на зраду Хмельницькому. Сам хан ішов по приказу турецького султана з великою неохотою і не дуже хапався.

Тим часом пани побачили, що під Сокалом ставити стан не добре і радили королеві рушити під Берестечко, де було

Digitized by Google

рівно, де була добра вода, і добра паша на луках. Пятого липця рушило польське військо, йшло помаленьку по болотяному поліссі, і дуже ростяглося. Хмельницькому дуже було вигодно в той час напасти на короля, та він усе ждав Татар. Польське військо перейшло через річку Стир і стало на рівнині під Берестечком. В той час прибув до Хмельницького хан з татарами. Татари були лихі на Хмельницького, між їх старшиною були навіть ёго вороги. Хмельницький рушив під Берестечко і зачепив по дорозі Ярему Вишневецького, що стояв з військом порізнь од короля.

Ввечері вісімнадцятого липця Поляки вгляділи, що на полі зачорніла купа людей: то наступав перший татарський загон. Татари викликали ляхів на герци, кричали й лаяли і дражнили іх. Поляки почали вискакувати на битву. Татари примітили, що перший вбитий татарин впав на землю головою не до польського стана, а до татарського: то був для татар поганий знак: вони не ждали для себе добра од тиєї войни. Цілу ніч поляки не злазили з коней і ждали козацького війська. Другого дня, як тільки зійшло сонце, поляки вгляділи неначе громові хмари, що іх жене буря: то йшли козаки в чорних свитах. Вони стали станом за пять верстов од польського стана над річкою Плящовою. За ними прийшли й татари. Король держав на поготові кільки полків. Коли це десять тисяч татар і козаків полетіло просто на польське військо. Вони приступали на те місце, де стояли пани з посполитого рушеньня, що зроду і ввічі не бачили войни. Пани кинулись втікати. Король послав кільки полків. Побившись і покинувши двісті трупів, вороги розійшлися. В той час хан стояв на горбу, і роздивлявся в трубу на польське військо і злякався, що ёго так багато. Він покликав своіх старшин і почав радитись, чи не покинути ім Хмельницького та помиритись з королем. Хмельницький побіг до хана і почав ёго просити і вговорювати: „Як ти міні завтра не побєш поляків, то я завтра сам тебе одведу до короля“, сказав ёму хан.

Хмельницький не журився. Вернувшись од хана, він пішов смерком оглядати польський стан і наглядів, що коло

Digitized by Google

самої Стирі стоіть мало сторожі. Там стояло німецьке військо. Опівночі Богдан вибрав загон сміливих козаків, звелів їм переплисти річку і напасти на військо. Німці спали, як мертві. Козаки підкралися до іх і почали колоти сонних. Один німець, вмираючи дуже хріп; це почув один гарматний, прокинувся і випалив з гармати. Все польське військо прокинулось і піднялося. Козаки кинулись в річку і повтікали. Од того часу поляки вже не спали. Як тільки почало на світ благословитись, король звелів готуватись на битву. Він розділив усе військо на три частки, сам став по середині, на правому крилі поставив гетьмана Потоцького, а на лівому Калиновського. В середині поперед усего війська стояли гармати. Польське військо розляглося од Стирі і доходило до ліса. Всего польского війська було триста тисяч. Всі пани зійшлись рятувати Польщу, тільки ксендзи, жінки, діти та діди зостались дома.

Хмельницький розділив своє військо на дві половини: на козаків і на татар. Татари стали півмісяцем, котрого ріжки закручувались назад. Поперед війська стояв козацький обоз з возів у три ряди зкованих ланцюгами. Він мав чотирі угли, і серед того обоза стояло рядами піше військо. Козаків з усіми селянами, котрих було багато в козацькому війську, було не більше сотні тисяч. Хан привів сто тисяч татар. Король мав більше війська ніж Хмельніцький. Хан скоса поглядав на козаків, ще й до того в Хмельницького стані було багато козацькоі старшини, готовоі на зраду козакам.

Настав ранок. Над Стирю і над рівними луками стояв густий туман. Польське й козацьке військо стояло на поготові і не бачило одно другого. Поляки співали молебні: ксендзи носили поміж рядами чудовий образ Холмськоі Богородиці, хоч той образ був принесений з православноі Греції. Король їздив помиж рядами війська з шаблею в руці і промовляв до війська річ, заохочуючи до битви. І в козацькому війську між рядами їздив на коні митрополіт Іосиф з грецького города Коринфа, в архієрейських ризах. Перед ним йшла процесія з коровгами й образами. Іосиф вговорював козаків твердо

Digitized by Google

стояти за православну віру. Хмельницький в мантії, з мечем при боці, посвяченим на Христовому гробі, з гетьманською булавою, обсипаною дорогими каміньцями, літав між козаками на дорогому коні і голосно нагадував козакам, що настав день завоювати Україні вольність і добути право для православної віри.

Зійшло сонце, але без промінья: густий туман стлався по землі і закривав військо. Коли це зразу піднявся туман в гору, наче завіса, і промінья сонця заблищало й замиготіло на блискучих шаблях, на залізній одежі війська. Тихий вітер попівав і стиха гойдав жовтими короговками, розріханими на кінцах на два клинчики. Далеко на пригорку гордо піднімалася висока біла коровга, поставлена коло ханського шатра. На всі боки, скільки можна було скинути оком по рівнині, розстелялися без ліку ряди польського, козацького й татарського війська. Між ворогами стлалася рівна полоса поля. Вороги стояли неповорушно, дивились одні на других і наче милувались великою силою війська. Хмельницький звелів козакам не починати битви, доки не почнуть самі поляки: і король заборонив своїм вискакувати вперед на герци з татарами. До півдня стояли поляки й козаки мовчки і дивились одні на других, тільки часом було чути, подекуди дикий крик якого небудь жовніра або татарина. „Що це таке, що козаки не кидаються на нас?“ питали поляки один у другого. Король звелів оглядатись назад, щоб часом Хмельницький не вдарив з заду з козаками. Польська старшина вже чомоніла, щоб одкласти битву на завтра. Тоді король послав посла до хана і викликав ёго начинати битву.

„А що, чи протверезився Хмельницький, що казав міні, ніби в поляків мало війська?“ говорив хан: „нехайже йде тепер видирати мед у цих бджіл, у котрих так багато жал.“

Після полудня хмари закрили сонце, повіяв вітер од заходу сонця. Коли це в польськім стані заграли на трубах і заспівали молитву до Богородиці, що ії поляки все співали перед битвою.

Козацьке піше військо рушило з місця по за скованими до купи возами. Татари з диким криком кинулись на сере-

Digitized by Google

дину польського війська. Ярема Вишневецький рушив на козацький обоз дванадцять полків, і обоз з возів роспався на двоє. За возами старшинував над пішими козаками киянин Гурський. Ёму король ще попереду даруван шляхецтво, і він уже держав руку за ляхами. Гурський звелів козакам оступитись назад. Поляки проскочили поміж возами в середину козацького стана слідком за Гурським. Ярема підняв польську корогву серед козацьких полків. Зараз за Вишневецький король звелів рушити гармати і вдарити на козаків. Вдарили гармати, піднялася хмара чорного диму. Потекли річки крові. Перед вечором хан закричав: „в козацькому війську зрада!“ і кинувся втікати, а за ним рушили татарські полки. Татари з переляку покидали свої гарби з жінками і дітьми і все добре, награбляне на Україні.

Хмельницький стояв як сам не свій. Потім оддавши старшинуваньня Джеджаликові, сам побіг за ханом, щоб упросити ёго вернутись на битву. Хан став за три верстви од козацького обоза. „На нас сёгодня напав якийсь переполох, татари не пійдуть на битву. Зостанься зо мною та поміркуємо, а завтра я пошлю татар на поміч козакам,“ промовив хан. Хмельницький зостався в ёго.

Поляки зайняли все поле, де стояли татари, забрали татарське добро, взяли ханське шатро, навить срібний бубон, котрим скликали татар на битву, і обступили козаків з трех боків. Знявся вітер і віяв просто в лице козакам. Козаки змішалися так, що одна половина хотіла йти на поміч другій, але в диму наткнулась на козацькі гармати, і гармати почали стріляти на своіх замість поляків. Частка конниці втікла слідком за татарами. Сміливий і росторопний Джеджалик вдержав другу половину конниці, прилучив ії до піших, зробив скрізь порядок, і одбиваючись од ляхів, помалу оступався до річки Плящової.

Настав вечор. Хмари скрили небо і полився дощ, як з відра. Коні й люде спотикались, порох замок, і поляки перестали битись. Голосно заспівали ляхи молитву і лягли всі покотом спати, де хто впав.

Digitized by Google

Козаки в своєму стані не спали: вони ждали гетьмана, а гетьман не їхав. Знов збили вони вози рядами на чотирі угли і почали окопуватись валами з трех боків. З четвертого боку було таке болото, з котрого трудно було вилізти. Перед світом окопи вже були готові, аж поляки здивувались. Писар Хмельницького Виговський поїхав до хана просити, щоб він пустив гетьмана. Хан зумисно не пускав Хмельницького, придержав і Виговського. В суботу 21. червця поляки налічили шість тисяч козацьких і польських трупів і поховали їх. Пани хотіли йти і добивати козаків; один король згадав, що козаки пожаліли ёго під Зборовом і не пішли на Варшаву з під Замостя.

В неділю поляки стали півмісяцем кругом козацького табора. Козаки все ждали Хмельницького, а ёго не було. Тим часом поляки почали палити з гармат. Козаки заворушились і зійшлись на раду. Гетьмана не було, не було кому порядок давати. Козаки вибрали Джеджалика за наказного гетьмана. Він боявся, щоб Хмельницький часом не стяв ёму голови, і згодився гетьманувати тільки один день. Од неділі до четверга одбивались козаки од поляків, вискакували з окопів, страшно накидались на німців і поляків, багато набрали їх в полон. Поляки привезли дуже здорові гармати і дуже шкодили козакам, так що вони мусіли обкопувати себе й коней, як поляки під Збаражем. Зібралась рада з козаків та селян: всі кричали, що Хмельницький покинув козаків, щоб знов оддати їх в руки полякам. Митрополит Іосиф ледві вговорив їх заспокоїтись. Рада стала на тому, щоб просити в короля мира. Послали до короля трех старшин: Крису, Гладкого й Петрашенка. Всі три були вчені і вміли говорити латинським язиком. Вони пішли до Потоцького, поклонились ёму і промовили латинським язиком, шо вони прийшли просити мира.

Потоцький не впав перед ними навколішки, як падали навколішки перед поляками козацькі полковники під Зборовом. Він крикнув на їх: „ви злодії, ви зрадники, яких ще й світ не бачив; ви не варті, щоб вам бачити короля.“ Після тиві лайки їх одвели в королівське шатро. Козаки впали

Digitized by Google

перед ним на коліна і почали просити мира. Вони плакали і цілували руки в панів. Перед королем пани лаяли їх і злодіями, і розбійниками, а далі веліли одному зістатись в закладі, а двом іти і оповісти козакам про мир. Криса зостався і вже більше не вертався до козаків. Він зрадив їх, і багато тоді козаків панського роду, зрадило і перейшло до поляків.

В пятницю знов козаки прислали послів до короля. Пани звеліли ім видати Хмельницького і всі гармати, прогнати од себе татар, і робити панам панщину. Козаки сказали, що Хмельницького і досі нема в стані, а про решту, як рада скаже. Поляки одіслали іх в козацький стан.

Знов заревли польські гармати. Козацькі вози розлітались на цурпалки. Рада скинула Джеджалика і вибрала наказним гетьманом Богуна. Знов почалися переговори з поляками. Польські пани були далеко не такі ласкаві, як козаки під Зборовом. Вони хотіли, щоб козаки видали Хмельницького й Виговського, бунчук, гетьманську булаву, всі гармати, і щоб козаки не мали права вибірати собі гетьмана й старшин, так шо од козаків хотіли одібрати всі права. Рада не хотіла й слухати про такий мир.

А тим часом з козацького обоза втікали до поляків козаки зрадники. До поляків передався і Лисенко, що колись верховодив страшними гайдамаками вовгуровцями. Він прийшов до Вишневецького без збруї і сказав, що готов прийняти унію і пристати до поляків. Вишневецький звелів ростерти ёго живого між двома дошками.

Тим часом в козацькому обозі збунтувався чорний народ, шо копав окопи. Селяне кричали, що треба видати ляхам усю козацьку старшину, а самім утікати до дому. Тоді Богун задумав спасати і козаків і селян. Він звелів тихенько насипати греблі через болото і робити мости через річку, наче б то для того, щоб гоняти за річку коней на пашу. Одначе поляки дознались про те, послали загон і поставили ёго за болотом. Богун пустив на той загон селян. Як несамовиті, кинулись вони на польський загон, багато побили ляхів, багато забрали в полон і вернулись в обоз. Богун

Digitized by Google

звелів викотити їм кільки бочок горілки. Селяне напились і поснули. Тоді козаки взялись кінчати греблі через болото, кидали в болото вози, шатра, кожухи, свитки, мішки, повоть, сідла і зробили три греблі. Польський загон бачив те і хотів перепинити їх ставши на дорозі. Богун виставив попереду на греблі гармати, а потім рушили конні й піші козаки з страшним криком. Польський загон втік з переляку: ёму здалося, що рушило з обоза все військо. Козаки в ночі вийшли з обоза і перейшли через болото. Вдосвіта прокинулись селяне, побачили, що нема козаків, але все таки не догадались, де вони ділись, бо на дворі стояв густий туман. Се діялось як раз на Петра. Селяне сіли розговівлятись, тобі хтось крикнув, що вся старшина вже втікла з обоза. „Пропали ми всі,“ крикнули селяне, і покидавши страву в мисках, кинулись слідком за козаками на греблі. Од великого натовку греблі порозлазились в багні, народ валкою повалився в болото і почав топитись. Богун стояв по другий бік гребель, кричав, щоб вони не товпились, що їх ніхто й не думав кидати. Перелякані селяне товпились один на другого, стикались лобами і валками летіли в воду.

Поляки не могли розібрати, що то за диво і не швидко довідались, що козаки й селяне втікли з обоза. Тоді вони кинулись на покинутий обоз і захопили навить горшки з борщем, з Кисілем та з соломахою. На жару пеклись цілі барани. Поляки були голодні і кинулись на страву; потім забрали гармати, порох, рушниці, знайшли ті коровги, що прислали Хмельницькому Владислав і Ян Казимір, розграбили шатро Хмельницького, взяли ёго скриньку, де знайшли тридцять тисяч талярів і ёго письма. В той час загинув і митрополіт Іосиф, одбиваючись рядом з селянами од поляків. Поляки принесли до короля ёго золоту шапку, митру, срібну палицю й ризи. Король звелів поховати ёго тіло в православній церкві. Люті поляки напали на тих селян, що зостались в обозі, витягали їх з під возів і повбивали усіх. Багато народа кидалося в воду, щоб легче було вмірати в воді, ніж терпіти муки од ляхів.

Digitized by Google

Три тисячі козаків і селян втікли на пригорок і дорого продали свою жизнь ляхам. Багато ляхів побили вони обороняючись, а як побачили, що на їх наступає кругом велике військо, вони вскочили в річку і потопились. Триста чоловік переплили на невеличкий островець на Стирі і оборонялись цілий день; звідкіля ни приступали до їх поляки, вони одбивались косами, як тільки хто кидався до їх. Вже ніхто не хотів іти на їх. Потоцький послав посланця і обіцяв дарувати ім жизнь, як тільки вони здадуться. „Ні ляхи! не піддурите нас обіцянкою, ми ставимо нізащо вашу ласку, а жизнь наша нам не дорога!“ одказали вони з острова. Потім вони показали полякам багато срібла і золота, що забрали тікаючи з обоза. „Дивіться, як ми цінуємо оце добро! Воля козакові дорожча од усёго!“ крикнули вони і кинули сріблю й золото в воду.

Потоцький послав на їх військо. Сам король приїхав подивитись на таке диво. Козаки прочитали молитву, распрощались і кинулись на ляхів. Кожен з їх загинув попереду вбивши одного ляха. Ціла сотня поляків полягла поки їх повбивали. Зостався один; він вскочив в човен і одмахувався косою. Чотирнадцять куль в ёго всадили ляхи, а він ще стояв на ногах та одбивався. Один лях кинувся на ёго з косою і мусів одскочити назад; король крикнув, шо він дарує ёму жизнь за сміливість.

„Я нехтую жизню і хочу вмерти по козацький!“ крикнув він до поляків. Кільки німців влізли в воду по шию і закололи ёго списами.

Так скінчалась берестецька битва. Сами поляки дивувались, що так легко побідили козаків. „Хто може сказати, що ми побідили козаків! Сам Бог побідив їх!“ говорили тоді поляки. Побідила козаків зрада козацьких старшин, та татар. Кримський хан усе держав при собі Хмельницького під сторожею. Як би був Хмельницький коло війська, може б битва скінчалась трохи инче. В Берестечко дійшла чутка до польського короля, дуже радісна за для поляків: в Галиччині піднявса бунт селян, і той бунт поляки загасили. Хмельницький розсилаючи листи по Україні до народа, послав і

Digitized by Google

в Галиччину такий лист. На карпацьких горах, що звуться Бескидами, піднялися Гуцули, такий самий народ, як і Українці. Один шляхтич, Напірський задумав забрати польські твердині в Галиччині, завоювати Краків і оддати Хмельницькому. В Галиччину ще не прийшла чутка про берестецьку битву. Напірський не знав, що поляки побили козаків під Берестечком, і став старшиною гуцульського загона. До ёго пристав якийсь чернець, зійшовши з гір на долину з гуцулами. Чернець і Напірський говорили селянам, що вони прийшли визволити їх з лядської та жидівської неволі і почали бунтувати села. Щоб скоріше забрати замки, Напірський назвав себе польським шляхтичем Косткою, і скрізь говорив, що ёго прислав король зайняти усі замки і показував лист од короля. Замок Чорштин стояв на високій горі над річкою Дунайцем. Староста був у війську, а в Чорштині сидів підстароста жид. Жид впустив Напірського і Гуцули ввійшли в замок.

Тоді краківський архиєрей послав спитати Напірського, хто ёму дав право сісти в Чорштині. Напірський одписав архиєреві, що ёго послав сам король, а він зветься Костка.

„Я знаю всіх Косток у Польщі," сказав архиєрей: „це не Костка." Тоді він назбірав тисячу шляхтичів і послав їх під Чорштин. Поляки стали кругом замка і почали стріляти з гармат, але вбили тільки одного кухаря. Вже на поміч Напірському йшли нові гуцульські загони, як поляки тихенько піймали Напірського і ченця, одвезли їх до Кракова і там посадили Напірського на залізну палю, а ченця розрубали на четверо. Всіх Гуцулів випустили з замку до дому. Після того прийшла в Галиччину звістка, що поляки побили козаків, і селяне перестали бунтуватись.

Після берестецькоі битви король сам хотів іти на Україну і не кидати польського війська, поки не візьме столиці України, Київа. Вперед себе він послав Вишневецького та Калиновського навздогінці за козаками. Вишневецький виступив на Дубно, а Калиновський на Кремянець. Король повів військо слідком за Калиновським.

Digitized by Google

Польське військо знайшло одну пустиню на Волині. Народ попереходив в московське царство, в Курську та Воронежську губерню. Ніде не видно було ні городів ні сіл. Не видно було ні людей, ні звірів, тільки птиці крутилися в повітрі над трупами. Скрізь було видно попіл, скрізь валялись трупи. Ніхто не орав і не сіяв; поля заросли таким високим буряном, що коні пірнали в ёму з головою і з людьми, що сиділи на конях. Поляки зруйнували Волинь гірш од татарськоі Батиєвоі орди. Поляки бачили скрізь на полі роскидані Українські трупи. Двадцять дві тисячі козаків і селян пропало тоді, як вони втікали з-під Берестечка. Не було де знайти шматка хліба, не було навить звіря в лісі, щоб застрелити і спастись од голодноі смерти. Поляки чули ідучи лісами, як в кущах стогнали нещасні козаки й селяне. Вони іли коріньня, катреш, холодець і всякі лопуцьки, та й того трудно було достати. Зачувши польську розмову, козаки залазили в кущі, рачки, бо не було сили встати на ноги. Король звелів піднімати іх з землі, давати ім хліба, а вони одвертались од того хліба, і розбивали собі голови об пеньки та каміння. Немилосердний Калиновський брав по дорозі козаків в полон і привязував до сідла за шиі: вони мусіли бігти за конем, як собака за вловчим. Вишневецький застав під Дубном три тисячи стомляних і слабих од голоду українців і звелів всіх побити до остатнёго чоловіка. Не лучче було й полякам в волинській пустині. В іх не стало хліба, а достати не було де. Піші жовніри пухли од голоду: між ними почалась хороба. Пани почали нарікати на короля за те, що він саме в горячий час викликав іх з домів і завів в голодний край. Король мусів пустити військо до дому, і сам вернувся до Варшави. Тільки тридьцять тисячь війська рушило далі на Україну. Голод був такий, що військо мусіло істи конятину, що три дні гнила в болоті. Півтори тисячі панів полягло од голоду і холєри, поки вони прийшли до Київщини. В кінці всёго поляки прийшли в Київщину. Поле було вкрито спілим хлібом. Поляки кинулись на хліб, але ніде не знайшли ні одного млина. Українці спалили всі млини. Поляки мусіли істи зерно пряжене на сковороді.

Digitized by Google

В той час, як Потоцький та Калиновський вели військо на Україну, друге польське військо завоювало вже Київ. В той час як ішла битва під Берестечком, Радзівілл стояв з литовським військом над Прицетю. Почувши, що король розбив козаків під Берестечком, Радзівілл рушив і собі на Україну; розбив козацького полковника Небабу, зруйнував Черниговщину і підступив під Київ. Часть Киян сіла на байдаки і втікла в Черкаси, і Радзівілл став обозом коло Подоля. Сам Радзівілл зайняв покої митрополіта коло святої Софії. З двох боків наступали на Україну поляки.

Деж тоді був Хмельницький? що він думав, що гадав, щоб визволити Україну од поляків?

Між народом ходила чутка, ніби Хмельницький втік з-під Берестечка і збірав на Україні нове військо; другі казали, що ёго держить кримський хан на ланцюзі і бє нагайками. А справді діло діялось так: після того, як поляки розбили козаків під Берестечком, а татари кинулись навтікача, Хмельницький поіхав слідком за ними доганяти хана, і просив ёго вернути татар на поляків. За Хмельницьким зараз поіхав і ёго писар Виговський. Хан не пустив іх обох і повіз іх в ночі ще далі од Берестечка. Хан сердився на Хмельницького, допікав ёму, що він ёго піддурив, казав, що польського війська буде мало, а ёго виступило дуже багато; нарікав, що поляки забрали в полон татарських мурз, чи старщину і навить прочив оддати Хмельницького і Виговського полякам. Хмельницький просив, благав хана не покидати ёго і дати ёму татарське військо, але нічого не помогло. Хан задержав Хмельницького як в полону, пустив тільки Виговського, давши ёму двадцять тисяч татар. Татари пройшли з ним назад двадцять верстов, і покинули ёго і вернулись знов до хана. Виговський не вернувся вже в козацький обоз під Берестечко: мабуть боявся, щоб козаки не оддали ёго полякам, і поіхав на Україну за грішми для Хмельницького. Хан держав Хмельницького, доки Виговський не вернувся з Чигирина і привіз викуп за гетьмана. Кажуть, ніби Хмельницький заплатив за себе вісім сот тисяч талярів. Хан тоді випустив ёго з честю, обіцяв зістатись ёго щирим приятелем і сказав, що

Digitized by Google

він не пускав Хмельницького в козацький обоз, щоб козаки не оддали ёго полякам.

Аж в кінці місяця, через кілька неділь після берестецької битви, виїхав Хмельницький од хана з-під Вишневця з сотнею козаків. Він полетів на Україну, щоб зібрати нове військо і рушити знов під Берестечко на поміч тому обозові, що обкопався окопами. Він ще не знав, що козаки вийшли з обозу, а ляхи вже йдуть на Україну слідком за ними.

Гетьман прилетів в Паволоч під Київом. Міщане здивувались, що гетьман приїхав сам без війська. Вони ще не знали, що поляки розбили козаків. Два дні пив з горя Хмельницький.

Третёго дня прибіг в Паволоч з-під Берестечка козацький старшина Хмелецький.

„Чи тут гетьман?“ спитав він.

— Тут, казали ёму міщане: а хіба що?

— А те, що я не знаю, як я покажу очі перед гетьманом. Нас поляки розбили. Гетьман мене вб€. Хоч ви обороніть мене.

Хмелецький з міщанами прийшов до Хмельницького.

— А обоз де? крикнув гетьман, побачивши Хмелецького.

— Вже чорти взяли обоз: ми втікли з обоза; промовив Хмелецький.

— А коровги де? спитав Хмельницький.

— І коровги пропали, каже Хмелецький.

— А гармати?

— Й гармати пропали.

— А моя скриня з червінцями?

— Про скриню не знаю, казав Хмелецький.

Хмельницький скуб себе за волосься, проклинав себе і цілий світ.

В той час приїхав з-під Берестечка полковник Джеджалик; приїхав Гладкий, а потім і инчі полковники. Вони привели тільки кілька сотень козаків і все росказали, що діялось під Берестечком.

Digitized by Google

„Більше війська нема?“ питав гетьман.

— Нема пане гетьмане! всі порозбігались! казали полковники.

Почався плач. А тут прийшла звістка, що Радзівілл розбив Небабу під Черніговом і вступив у Київ.

Хмельницький послав до хана просити татарського війська; хан нічого й слухати не хотів. Татари вертались в Крим, руйнували українські села, забірали людей і гнали в полон. Прийшлось одбиватись од давніх своїх приятелів. Полковник Глух догнав татар на Синіх Водах і розбив десять тисяч татарського війська, що руйнувало українські села.

— Піду на Запорожжя і не хочу більше битись з панами! промовив з досадою Хмельницький і виїхав з Паволочи. Він приїхав до Корсуня і там встрів назаретського митрополіта Гавріїла. Його проводив московський урядник Григорій Богданов і передав Хмельницькому таку звістку од московського царя, що царь жалкує за козаками, але не може дати їм помочі: хоч поляки вже посилали і до ёго своїх послів, та він прийнав їх не ласкаво і одіслав їх ні з чим. Хмельницький заплакав, поцілував царську грамоту і сказав, що хоче оддати московському цареві в підданство усю Україну; але він був дуже сердитий на московського царя, за те, що він годував ёго обіцянками, і не хотів приймати в підданство України і дати козакам помічь. „Я до москалів з щирим серцем, а вони сміються з мене. Скарай мене Боже, коли я не піду на Москву і не зруйную ії гірше од Польщі!“ раз промовив Хмельницький до одного грека, що їхав до Москви, і передав там цареві ёго слова. Московський цар не приймав в підданство України, бо не хотів починати войни з Польщею через Україну.

Хмельницькому приходилось дуже круто. Козаки розійшлись. Народ уже не йняв ёму віри. В Масловому-Броді на ріцці Русаві зібралась чорна козацька рада і виноватила Хмельницького в тім, що поляки розбили козацьке військо під Берестечком. Хмельницький не подався: веселий, сміливий він сам приїхав на чорну раду, поговорив з козаками, і козаки

Digitized by Google

знов стали за Хмельницького, знов були готові йти на смерть по ёго приказу. На диво всім Хмельницький в той час ще й оженився в третій раз.

Ёго жінка вмерла, і він оженився з сестрою полковника Золотаренка, Ганною. Не солодко було на Україні й польському війську. Потоцький вступивши в глибоку Україну, навів з собою панів, повертаючи їх в маєтності, і розіслав на Подолі ласкаві листи до селян, щоб вони помятали польську ласку і робили панам панщину. Наддністряне й Бужане стріли ласкавих посланців Потоцького з косами та киями, зібрались на чорну раду в Деренчині, повбивали посланців Потоцького і не пустили в село панів. Полковник Богун знов зібрав військо на Подолі, а білоцерківський полковник Громика зібрав військо під Білою Церквою. Богун поставив козаків в Хвастові і Трилісах, щоб вони стріли Потоцького з рушницями. Знов пішли гайдамацькі загони по Україні. Польське військо йшло на Україну, як у пекло. Скрізь на ёго нападали загони, ломали мости на перевозах, одбивали од поляків вози й коней, ховали хліб. За великі гроші поляки не могли дістати собі харчі. Третёго серпня, після Маковія, Потоцький з Вишневецьким дійшли до Паволочі і хотіли йти просто на Київ: їх кликав у Київ Радзівілл, щоб звести до купи обидві купи польського війська. На велику радість Хмельницькому, на горе полякам, в Паволочі несподівано наглою смертю вмер Ярема Вишневецький. Він був зовсім здоровий і веселий, пив з гістьми, наївся кавуна і напився меду, і зараз так заслаб, що через день і богу душу оддав. Всі поляки плакали за ним.

З Паволочі Потоцький виступив на Триліси. Роскішно зеленіли сади кругом хуторів та пасік. На полях стояв незжатий хліб. Голодні поляки кинулись грабити і добувати харчі. Ввечорі польське військо підступило під Триліси. Все містечко було обгорожено товстим дубовим барканом. На баркані сиділи чоловіки і жінки всі з рушницями та кілками.

— Покоріться нам ляхи! не томіть коней, бо не буде на чім утікати до Кракова! кричали козаки й селяне.

Digitized by Google

Поляки почали стріляти в містечко, а далі послали посланців, щоб козаки здавались.

— Йдіть собі ляхи к чорту! король ваш утік, то й ви йдіть собі в Польщу, бо це не ваша земля! кричали селяне.

Поляки скипіли од злости. Потоцький послав військо брати Триліси, ще в досвіта. В Трилісах було всего на всего шість сот козаків. Всі знали, що польського війська багато, а в Трилісах народа мало; всі знали, що загинуть, але всі, навить молодиці були готові на смерть битись з ворогами, щоб спасти Україну од поляків. Всі не спали цілу ніч. В містечку скрізь горіло багатьтя. Козаки, селяне, навить молодиці сиділи на рядах барканів цілу ніч. Над усіма старшинував Олександренко.

Вдарили поляки з гармат. Кулі розламали троїстий баркан. Жовніри перескочили через рів і ввірвались в містечко. Козаки й селяне побігли в замок і заперлись. Жовніри полізли на окопи. Страшно одбивались Українці. Молодиці били німців та поляків рогачами й косами. Одна баба зарізала косою польського офицера Страуса. Увесь вал був укритий польськими трупами, але поляки таки взяли замок, вирізали всіх людей, а маленьких дітей розбивали об стіни. Сонце зійшло, а Триліс не було вже й сліду. Все містечко, замок, церкви — все погоріло; погоріли навить столітні дуби кругом Триліс. На пожарищі тліли українські трупи. Поляки розбіглись кругом по лісах та очеретах, убивали людей, вбивали кожну молодицю, бо сміливість українських жінок так здивувала поляків, що вони думали, ніби то були чоловіки в жіноцькій одежі.

„Ой Господи Боже! який ти милосердний!“ молились поляки, набравши всякого добра, хліба, горілки й товару і вбивши дві тисячі людей, жінок і навить дітей.

Олександренка піймали живого і посадили на залізну палю. Попасши себе два дні на триліському пожарищі, поляки другого дня після Первої пречистої прийшли до Хвастова. Хвастовці вже чули, що зробили поляки в Трилісах, і всі повтікали до одної душі. Потоцький пішов на Васильків. В той самий час з Київом сталося те саме, що з Три-

Digitized by Google

лісами. Радзівілл впустив литвинське військо в Київ. Жовніри почали грабити міщан, нападати на церкви й манастирі, топтати в церквах образи. В той час поляки зробили смугу на щоці брацького чудовного образа Богородиці: смуга на памятку зостається і до нашого часу.

Кияне не витерпіли і зговорились впустити козаків, щоб вигубити ворогів. Полковник Жданович послав з Корсуня Дніпром Мозиру з двома тисячами козаків а Гаркуша повинен був напасти на Київ з другого боку од Либеді. Кияне повинні були запалити город і кинутись на литвинів. На самого Спаса один міщанин на Подолі перший запалив свою хату і сам ускочив у вогонь. Поляки вгляділи, як він підпалював свою хату. Він боявся гіршої смерти і сам вскочив у дим. Цілу ніч горіли доми, а другого дня Кияне вгляділи козаків і Київ запилав з усіх кутків. Піднявся страшний вихор. Горіли крамниці, шляхетські й мішанські хати, школи, церкви й манастирі. Київ був похожий на пекло. В той час згоріла церква святого Василя, найдавніша в Київі, збудована князем Владимиром. Більше ніж дві тисячі дворів згоріло зо всім добром. Сами хозяіни кидали своє добро в огонь, аби тільки воно не досталось литвинам. Саме тоді напали козаки на поляків в Київі. Радзівілл вспів довідатись, що козаки пливуть Дніпром. Сам Мозира був тому винен: він почав огнем давати знати Ждановичові, шоб він швидче плив за ним до Київа. Радзівілл углядів ті знаки і послав військо на байдаках проти Ждановича. Гаркуша напав на Київ од Либеді, нічого сам не міг вдіяти і повернувся назад. Радзівілл зараз послав в Васильків до Потоцького і просив звести польське військо докупи.

Хмельницький довідався і послав лист до Потоцького; він просив мира. Посланців повели через увесь польський стан, щоб показати ім, як багато польського війська. Другого дня їх привели перед Потоцького.

„Розбійники, дурисвіти!“ крикнув Потоцький на козаків: „Я Хмельницького не маю за гетьмана і знати єго не хочу, я жду Радзівілла з військом і нападу на Хмельницького.

Digitized by Google

Нехай один з вас зостанеться в закладі, а другий йде до Хмельницького".

Другого дня до Потоцького прибув з конним військом Радзівілл покинувши в Київі піше військо. Гетьмани поздоровкались і тільки що сіли обідати, аж ім дали звістку, що козаки напали в Київі на литвинське військо і почали різатись під Миколаєвським манастирем. Радзівілл велів і пішому війську виступати з Київа.

Знов Хмельницький послав двох козаків, і знов просив мира. Потоцький і Радзівілл сиділи в пишному шатрі серед панів. Козаки поклонились ім до землі і подали од Хмельницького лист. Хмельницький просив вислати одного пана на переговори і обіцяв послати од себе писаря Виговського. Пани сердились та кричали, але ім самим хотілось скінчити войну. Кругом іх були вороги готові на все. Українці не давали харч, або продавали за страшні гроші. Між поляками показалась хороба.

А тим часом Хмельницький набірався сили і став обозом в Рокитні на Росі. Винницький полковник Богун уже привів до ёго десять тисяч козаків; в Білу-Церкву вже назбіралось пять тисяч. Козаки вже взяли Паволоч і в пень вирубали поляків, взяли й Винницю. З степу прийшло з Корач-Мурзою чотирі тисячі татар. Поляки догадались, що козаки переймуть іх на дорозі в Польщу і стали далеко ласкавіші до послів Хмельницького. Потоцький покликав іх і послав з ними на переговори одного пана, Моховського. Хмельницький з полковниками ласкаво привитали польського посла і просили Потоцького присилати в Білу-Церкву комисарів, щоб уже постановити мир. Ждучи комисарів, Хмельницький рушив з військом під Білу-Церкву. Од Потоцького приіхав за комисара Адам Кисіль з двома панами і привіз Хмельницькому пункти мира. Комисари приіхали з пятьма сотнями війська. Карети з комисарами іхали серед густого натовпу козаків, татар та селян. Народ кричав і проклинав ляхів. Старий Кисіль виглянув з карети і ласкаво промовляв до народа: „ми не ляхи, моі любі! я українець, моі кістки такі українські, як і ваші!"

Digitized by Google

„Твої українські кістки дуже вже обросли польським мясом!“ кричали до ёго козаки. Хмельницький, Виговський та полковники виіхали ім назустріч, вговорювали народ розійтись і провели іх в замок.

Козаки бігли за ними слідком і репетували: „ой, пане гетьмане! не гаразд ти чиниш, що з ляхами накладаєш!“

Переговори були недовгі: Потоцький постановив, щоб козаків було тільки двадцять тисяч, і щоб вони жили тільки в одній Київщині; на Волині, на Подолі, в Черніговщині і в Полтавщині козаки не мали права жити: там повинно було стояти на квартирах польське кварцяне військо. Всі селяне мусіли вертатись до дому і робити панам панщину. Жиди знов мали право жити в цілій Україні і держати землі в посессіі. Унія зоставалась на Україні по давнёму. Хмельницький мусів одіслати орду з України. Хмельницький і полковники згодились на всі пункти. Скінчивши умову, Хмельницький з полковниками вийшов з замка і почав читати козакам та селанам пункти мира. Тільки що він прочитав той пункт, що селяне повинні робити панам панщину, як підпявся шум. Народ закричав: „от, так ти, пане гетьмане, з ляхами трактуєш, а нас покидаєш, ще й од орди оступаєсся! самого себе з старшиною визволяєш, а нас знати не хочеш! Сам підняв нас на панів, а тепер оддаєш нас бідних на муки під киі та батоги, на палі та на шибениці. Не діждеш ти того, ще й сам накладеш головою, і ні один лях живцем відсіля не вийде.“ Народ почав стриляти на старшину. Хмельницький з полковниками втік у замок. Народ обступив замок і налагодився ёго брати. Татари пускали стріли, мужики швиргали каміньням. Вікна в замкові розлетілись, і одна стріла трохи не влучила Кисілеві в голову. Тоді Хмельницький сміливо вийшов знов з замка з старшиною. Народ товпився проти ёго з шаблями та з киями. Хмельницький з булавою кинувся на народ і почав бити людей обома руками з усієі сили. Полковники розчиняли натовп шаблями та перначами. Виговський почав вговорювать народ розійтись. Народ затих, але через кільки годин знов зашумів. Хмельницький з пол-

Digitized by Google

ковниками не спав цілу ніч, стояв на сторожі, щоб народ не повбивав польських комисарів.

Через день комисари виїхали з Білої-Церкви. Сам Хмельницький з старшиною випровожав і обороняв їх од народа, доки вони їхали через козацький стан. Тільки що комисари виїхали на поле, селяне й татари догнали їх, повисажували з карет, забрали їх золото, срібло, одежу й коней. В одного пана зняли з пальця золотий перстень. Декотрі одривали од карет шкуру й матерію, роздирали на шматочки, і, піднімаючи в гору сміялись та кричали: „а що! і в нас є лядський добуток!“ Кисіль вговорював, що вони ім брати, а татари сміялись, ламаючи українську мову: „ляшка братка, а лоша не братка й сукманка не братка.“ Комисари ледві вернулись в самій одежі. Ціле польське військо рушило під Білу-Церкву. Потоцький поставив пишне шатро на Гострій Могилі і ждав Виговського з козаками для присяги. Але ні з сего ні з того натомісць приїхали дванадцять козаків з старшиною Одинцем і сказали панам, що запорожське військо не хоче годитись на новий мир, просить затвердити старий зборовський мир, щоб польське військо не мало права стояти на кватирах на Україні.

Польські комисари вийняли шаблі і закричали: ми в Білій-Церкві постановили з гетьманом инчу умову, і ждали козаків на присягу.

Козаки одказали: „ми розїхались з паном гетьманом, не знаємо й не відаємо, що там у вас діялось у Білій-Церкві, а нас військо з тим послало.

— Ми ідемо назад в стан! сказав Кисіль.

— Як хочете! сказали козаки: ми пришлемо ваших закладників цілих і живих.

Поляки почали готуватись на битву. Хмельницький не забороняв і козакам ставати на битву з поляками, але він знав, що в козаків мала сила і сам не квапився старшинувати. Як би козаки програли битву, він сказав би панам, що козаки пішли на битву самовільно, без ёго волі; як би вони виграли битву, Хмельницький постановив би вигодніший.

Digitized by Google

мир. Він викотив козакам сім бочок горілки, а сам вдавав, що нічосінько і знати не знає й відати не відає.

Перед самим Воздвиженьям татари вискочили з стана і почали викликати поляків на герци. Коли це Радзівілл вдарив на козаків з усієї сили. Хмельницький побачив, що не вдасться штука, знов послав на Воздвиженьня вранці до Потоцького просити мира одного поляка, що оставили комисари. Потоцький одказав через ёго, щоб Хмельницький слав послів. До півдня ждав Потоцький послів, а іх не було. Коли це одразу з усіх боків посипались козаки й татари, обступили польський стан, стріляли й хапали поляків в полон. Минув ще день, козаки наступали ще ближче. В польському стані почався голод та мор. Кожну ніч вмірало по триста поляків. Полякам хотілось уже до дому, і вони були б раді помиритись з козаками. І в козацькому стані було не краще, як і в польському: і там показався мор. Хмельницькому тільки хотілось, щоб Потоцький згодився дозволити козакам жити на Подолі та в Черниговщині, Потоцький не хотів нічого й слухати. Хмельницький мусів пристати на дуже невигодний для Украіни білоцерківський мир. Постановивши мир, Хмельницький схотів поіхати побачитись з Потоцьким. Козаки зоставили двох послів у себе в закладі і пустили Хмельницького. Хмельницький ввійшов в шатро до Потоцького і просив вибачати за Корсунь і за все. Потоцький сказав, що він уже давно забув про Корсунську битву, і про кримську неволю, і не хоче згадувати про те лихо. Хмельницький і польська старшина 17 сентября 1651 року підписали мир і присягли на вірність. Потоцький попросив Хмельницького зостатись на обід. За обідом польський джура стояв позад Хмельницького з піднятою в гору гетьманською булавою. Випивши по чарці, Хмельніцький почав змагатись з Радзівіллом і з панами. Пани почали шептатись, і задумали отроіти Хмельницького. Після обіда заграли музики, вдарили з гармати. Почали пити за здоровля короля. Хмельницький догадався, що в ёго чарку всипали отруту. Він не випив тієї чарки, тільки скинув шапку і надів знов; потім вхопив чарку, стукнув нею по столу, вийшов наче б то од нездо-

Digitized by Google

ровля, роспрощався з панами, скочив на коня і полетів в козацький стан, як птиця. Пани зрозуміли, що Хмельницький постеріг, що вони хотіли ёго отроіти.

Польське військо пішло на Подоль. Не весело було ім на Подолі: там уже була холєра. Поляків в війську вмірало так багато, що іх не встигали ховати. Сам Потоцький не прожив і місяця після білоцерківського мира і вмер в Литичеві. Калиновський став гетьманом польського війська.

Після білоцерківського мира Украіна втратила все, до чого Хмельницький добився за чотирі роки, од 1648 року, як почалося повстаньня на Украіні. Пішла марно праця й кров украінського народа пролита за вольність. Пани верталась в маєтності і силували народ робити панщину; налинула жидівська галич; польські жовніри розсипались по селах на кватирі і обдирали народ: зосталась і унія.

БИТВА ПІД БАТОГОМ ТА ПІД ЖВАНЦЕМ.

Калиновський став з військом на Подолі коло Винниці і заводив панів в маєтності. Наддністряне й бужане не думали робити панщини панам і давати кватирі жовнірам. Калиновський вішав людей, стинав голови, пік огнем, розрубував на четверо, грабив церкви, і все таки нічого не вдіяв. Чотирі роки народ був уже вольний, не робив панщини. Всі мали себе за козаків і жалувались на поляків Хмельницькому. Хмельницький не дав ради, бо не мав права після білоцерківського мира встоювати за народ. Народ підняв проти ёго лемент; і Хмельницький уже боявся народа й козаків, і поставив коло себе сторожу з татар. Настав голод; бідні люде помирали з голоду. Коло Луцька одна жінка в якомусь селі зарізала двох чоловіків, іла іх тіло, ще й других годувала. Друга молодиця зарізала, спекла і ззіла своіх дітей. Народові зоставалося йти світ за очі і од того часу багато народа з Волині й Подоля пішло на степи в Московське царство, за Дніпро, де вже були украінські слободи.

Digitized by Google

Зараз після берестецькоі битви тисяча козаків острозького полка з старшиною Іваном Дзіньковським, втікаючи од польського війська, що гналось за ними, перейшли Дніпро і просили московського царя дати ім землі на вольних степах. Царь дозволив ім збудувати город над річкою Тихою-Сосною, і вони збудували город Острогожск в теперішній вороніжській губерні. Українці прийшли в готові хати, і ім дали зерна на посів. Цар дозволив ім зістатись козаками. Острогозький полк був перший козацький полк в Московщині. За козаками рушили за Дніпро й селяне з Подоля й Волині: вони складали своє добро на вози й санки, палили хати; чого не можна було взяти, закопували в землю, шоб не досталося полякам, і втікали в степи. Поляки заступали ім дорогу; вони з рушницями й гарматами пробивались та втікали. Через півроку од Путивля й Рильська до Острогожська появились українські села, в теперішній курській, вороніжській і харківській губерні. Між донськими козаками на Дону, з слобод виросли городи: Сума, Лебедин, Ахтирка, Білошіння, Короча а потім Харків, що став потім полковим козачим городом. Весь цей край заселяний українцями, почав зватись Слободською Україною. Хмельницький боявся, щоб увесь народ з старої України не перейшов на слободи, і навіть, щоб не втратити гетьманства; він просив царя 1652 року, переселить усіх козаків в московське царство на Білоруську гряницю. Царь догадався, що гетьман хоче тільки ростягти українську гряницю, і не дозволив сёго. Народ перестав переходити в московське царство тільки тоді, як польське військо перейшло Дніпро, і стало в Черніговщині, Полтавщині і не пускало народа на степи.

Після білоцерківського мира Хмельницький записав у рєєстр двадцять тисяч козаків, і видав до народа лист, приказуючи робити панам панщину. Селяне не слухали ні панів, ні самого гетьмана, піднімались проти панів, не давали квартир польському війську і весною вся Україна вже була в огні.

Народ ховався по лісах і ярах, так що поляк не міг ні пройти ні проіхати без війська. Православний шляхтич

Digitized by Google

Хмелецький підняв народ і хотів скинути Хмельницького і стати гетьманом. Коло Ніжина Мозира підняв народ і проти панів і на гетьмана і розбив навить частку польського війська. В миргородському полку поляки вирубали кілька сіл геть за те, що вони не хотіли робити панщини. Тоді миргородський полковник Гладкий змовився з козаками, щоб вирізать усіх польських жовнірів. На самий Великдень, як поляки пили й гуляли, козаки вирубали всіх жовнірів. Коло Мглина й Стародуба в Черніговщині народ вирізав литвинів. Народ скрізь збунтовався, хотів уже йти па Чигирин і розірвати Хмельницького. Хмельницький мусів знов записати в реєстр сорок тисяч козаків. Король і пани присилували Хмельницького покарати бунтовщиків. Мозиру піймали і повісили, Гладкому стяли голову. Хмелецькому так само в Поволочі на базарі одрубали голову. В той час в Київі одрубали голову й Гурському, тому що зрадив козаків під Берестечком.

Так карав Хмельницький козаків, але минув місяць, і він знов виступив як ворог Польщі. Сами поляки знали, що козаки не довго держатимуться білоцерківського мира, а козаки й народ робили так, наче того мира зовсім і не було.

Трапилось так, що білоцерківського мира не затвердив варшавський сейм і не підписав ёго. На тому сеймі король хотів приборкати своєвільних декотрих панів. Пани підняли лемепт, сейм розійшовся і не підписав білоцерківських пунктів. Хмельницький знов виступив проти ляхів, готувався на війну і просив на поміч Карач-Мурзу з татарами. Двадцять тисяч татар уже стояли на поготові на українській гряниці. Козаки вже готувались в поход. Саме тоді Хмельницький знов задумав сватати дочку Молдавського господаря за свого сина Тимоша. Молдавський господар Лукула, вже обіцяв оддати дочку за Хмельницького сина, але просив ще подождати рік, бо дочка була ще молода. Тим часом ёму дуже не хотілось ріднитись з Хмельницьким. Він мав себе за великого пана, а на Хмельницького дивився, як на чоловіка простого роду, не білої шляхецькоі кості. Він знов отягувався, писав листи до польских панів, перехвачував листи Хмельницького до турків і посилав в Варшаву полякам. Хмельницький

Digitized by Google

знав про те, знав, що Тиміш подобається господаровні і написав до Лукули грізний лист: „Оддай свою дочку за мого сина, то й тобі буде добре, а не віддаси, то зітру, зімну і останку твого не зостанеться, і вихор рознесе порох твій по воздусі.“

Лукула просив в короля війська, король обіцяв послати. Сей лист попався в руки Хмельницькому. Лукула вже покликав Калиновського, що стояв з військом на Подолі. Калиновський став на березі Буга, недалечко од Лодожина коло гори Батога. Місце було дуже не добре для битви. З одного боку була річка, а проти неї висока гора Батог: по обидва боки були болота й ліси. Польська старшина вговорювала Калиновського перейти на друге місце, але Калиновський був упорний злий чоловік, і все хотів поставити на своєму. Хмельницький з козаками й татарами зараз рушив на Лодожин, і послав лист до Калиновського, ніби написаний з Чигирина. В тому листі Хмельницький давав звістку, що ёго син Тиміш буде йти з сватами в Молдавію і часом зачепить з поїжанами поляків. Він радив полякам стати в инчому місці. Польські полковники наче знали своє лихо, просили й благали Калиновського перейти на друге місце. Калиновський крикнув, що він гетьман, а вони повинні слухати ёго, а не роспоряжатись. Поляки замовкли. Калиновському хотілось помститись над сином Хмельницького, і оддячити за корсунську битву, і свій полон в Криму. Він думав, що Хмельницький і справді сидить в Чигирині; а Хмельницький тим часом сам пустив славу, що Тиміш їде тільки з пятьма тисячами козаків. Калиновський почув те і дуже радів, що побє Хмельницького сина. О півночі показались на небі дві мітлі, чи звізди з хвостами, котрих кінці були обернені до польського війська. Поляки бачили в тім недобрий для себе знак. Мітли нагнали переполоху па жовнірів.

В той час Хмельницький послав пять тисяч татар кріз самий польський обоз, а Тиміш, ще попереду повів трохи козаків вище Лодожина і перейшов через Буг. Хмельницький

Digitized by Google

стояв позаду, ніби й не думав нападати, а тільки випровожав сина з сватами в Молдавію.

Двадцять девятого мая передній полк козаків і татар наближався до польського обоза. Калиновський звелів вдарити на ёго з гармат. Полк навмисне почав утікати. Польська конниця кинулась за ним навздогінці. Польське військо розділилось. Тоді козаки вдарили з другого боку на польський обоз, а ті, що ніби втікали, обернулись і давай бити конницю. Настала літня коротенька ніч. Поляки стовпились і почали гомоніти: гетьман Калиновський губить військо! Через ёго ми всі пропадемо. Дурний дід! ёго не навчила й татарська неволя. Ёму знов хочеться в Крим. Нехай-же йде туди, коли він того хоче. Оддаймо ёго татарам! Оддаймо ёго Хмельницькому!“ кричали жовніри.

Прибіг Калиновський і почав кричати й лаятись: „Зрадники! чи ви з глузду зъіхали? куди ви хочете втікати? йдіть битись! Я вам велю!“

Жовніри трохи не вбили Калиновського. Він почав їх прохати. Перед світом ёго син Самійло прибіг і крикнув, що польське військо тікає.

— Ба брешуть! не втічуть! крикнув несамовитий Калиновський: гармати вперед! бийте їх!“

Піші рушили гармати слідком за втікачами, вдарили й повалили на землю цілі ряди поляків. Втікачі обернулись і вдарили з рушниць на німців та піших поляків. В обозі почалася битва між самими поляками. Калиновський звелів вдарити з гармат вдруге. Хтось запалив ожереди сіна, що стояли між польськими шатрами в обозі. Шатри зайнялися. Увесь обоз горів. Коли це з-за гори вискочили з страшним криком козаки, і вглядівши пожежу кільки хвиль стояли як укопані. Шурин Хмельницького, Золотаренко закричав: „Ой братьтя! не січіть ляхів! беріть руками іх та кидайте в огонь. Оттепер помстимося за нашу кривду берестецьку!“

Козаки кинулись на польський обоз з усіх боків. Конниця розсипалась і розбіглась. Густий натовп поляків кинувся просто в Буг, і кільки тисяч потонуло в одну хвилю. Другі вернулись в обоз, козаки погнались за ними і ввігнали іх

Digitized by Google

в огонь. Декотрі втікли з обоза і кинулись в ліс, в болото, в поле. Козаки переймали іх, кололи, рубали, стріляли. Старшина скупилась коло Калиновського і хотіла зібрати жовнірів в ряди. Дим од пожежі різав ім очі.

— Не хочу більше жити на світі! крикнув Калиновський і кинувся між козаків. Ёго загнали між дерево, і один татарин вбив ёго стрілою. Татари одрубали в ёго голову і однесли до свого старшини Нуреддина. Нуреддин звелів нести голову поперед себе і показував козакам. Золотаренко закричав: „здохла собака! тепер уже не вкусить! Дайте нам голову; ми пошлем до Хмельницького.“ Козаки понесли іі до Хмельницького, як знак своєі побіди.

Німецькі полки стали над Бугом. На іх наскочили татари й козаки і порубали іх. На кільки миль кругом розсипались козали і били поляків. Декотрі переплили через Буг і втікали, а там іх ловили й били селяне, приказуючи: „Оце вам за Берестечко! оце вам за Триліси! оце вам за Унію! оце вам за стації.“ Двадьцять тисяч поляків полягло в цій нещасній битві. Багато значних панів загинули під Батогом. Загинув і син Калиновського Самійло, завалившись на мосту і впавши в воду. Деякі поляки спаслись од смерти тільки тим, що повбірались в жіноцьку турецьку одежу і посідали на гарби між туркенями. Так страшно помстились козаки за берестецьку битву.

Богдан Хмельницький послав звістку про смерть Калиновського до ёго брата, що стояв з польським військом за Дніпром в Полтавщині, і на сміх звелів пригнати ёму на гостинець обстриженого коня з вірёвкою на шиі, скрученою з обстриженого хвоста й гриви.

Підождавши, поки козаки зовсім добили поляків, Хмельницький третёго дня приіхав сам в обоз під Батог, і вдавав, ніби він нічого про те не знав і не відав, сердився на сина і на козаків за те, що вони так страшно розбили поляків, випустив на волю кільки шлахтичів, ще й викупив у татар кільки сотень поляків і одіслав іх до Чигирина. Потім зараз послав до короля лист, в котрому писав про битву під Батогом, складав пеню на Калиновського, що ніби то

Digitized by Google

сам зачепив козаків, заступивши дорогу Тимошеві в Молдавію, і просив простити ні в чому не повинних козаків, котрі ненароком розбили польське військо. З під Батога Хмельницький рушив на Камянець, хотів ёго взяти, щоб зовсім вигнати поляків з Подоля, аж тут прийшла звістка, що на Украіну йде нове польське військо. Хмельницький повернув в Київщину. Польське військо і справді йшло, тільки не з Польщі: то йшов брат Калиновського на поміч ёму, нічого не відаючи про батожську битву. Не встигло ще польське військо перейти через Дніпро в Київщину, аж ту пригнали Калиновському гостинець, — стриженого коня. Військо Калиновського з переляку кинулось скоріше в Дніпро: на ёго вже напав з усіх боків народ. Хто іхав в човнах, — хто просто на колодках, а конні поплили кіньми через річку, і кинулись бігти через Поволоч на Волинь. Козаки й селяне ловили панів і стинали ім голови.

В Черніговщині стояло ще литовське військо. Зачувши про батожську битву, й воно пішло на втеки з Украіни. Селяне гналися з поляками, і багато іх полягло коло Стародуба та Мглина. В Киіві вже багато назбіралося польськоі шляхти. Як тільки дійшла чутка в Киів про батожську битву, шляхта кинулась втікати, покидаючи на дорозі вози з своім добром, щоб тільки спасти свою душу. І знов на Украіні не зосталось нігде ні польських панів ні польського війська, як було до білоцерківського мира.

Гетьман прибувши на Украіну, був дуже радий, що польське військо повтікало, але не звелів народові вставати і вигоняти панів. „Нехай кожний свого глядить: — козаки своіх вольностей, а селянин повинен служити панам і платити ім десяту копу за те, що орав і сіяв на панській землі“, так писав Хмельницький в листі до народа. Селянам дуже не подобався той лист Хмельницького, хоч ім було далеко легче жити за гетьмана Хмельницького, ніж за польських панів. Селяне хотіли бути зовсім вольними, не робити панам панщини і мати свою землю, як мали свою землю козаки. Од того часу селяне почали скоса поглядати і на козаків.

Digitized by Google

Тим часом Хмельницький написав до Молдавськочо господаря Лукули, щоб скоріше давав дочку заміж за Тимоша, і не покладав тепер надії на поляків. Господар згодився, просив присилати Тимоша з сватами. Хмельницький взяв в заклад за сина господаревого небожа і послав в Молдавію Тимоша з писарем Виговським та з козаками.

Тиміш перейшов Молдавську гряницю і в городі Сороках ёго встрів Лукулин брат у первих з чотирма тисячами сторожі і повів ёго в Молдавську столицю Ясси. Тиміш приіхав до Ясс, коло воріт зібралася велика сила народа. Лукула з боярами виіхав на зустріч молодому за ворота. Тиміш скочив з коня, впав тестеві в ноги і обняв ёго коліна, а господар підвів ёго і поцілував в голову. Лукуля сів на коня і поіхав слідком за Тимошем і сватами в город; за ними посипався народ. В городі задзвонили в дзвони, вдарили в бубни, затрубили в труби, і гості приіхали в господарів дворець. Тиміш подобався молодій господарівні і ій матері: хоч він був і простий козак, не панського давнёго роду, але ніхто лучче од ёго не стриляв в ціл з рушниці та з лука. Всі дивувались і задивлялись, як він сідав на степового татарського коня, і крутився на ёму як блискавка. Перед самим Семеном було Тимошеве весільля. Увесь господарів дворець був обсипаний зільлям. Щоб догодити Хмельницькому господарева жінка звеліла справляти весільля по українському звичаю. Козаки були боярами, а молдавські боярівни дружками. Як почали росплітати в вечері молодій косу, вона звеліла співати українські думи. Через тиждень Лукула випровадив Тимоша з своєю дочкою на Україну. В той час Ян Казимір зібрав панів на сейм і оповістив, що Польща знов дуже небезпечна од козаків. Король хотів знов скликати усіх панів на посполите рушеньня, та самі пани тому спротивились. Багато панів полягло під Берестечком, а ще більше під Батогом. Польща втратила багато своєі сили. Пани витратились на войні, збідніли. В самій Польщі, польські селяне вже були готові встати на своіх панів. Сами пани на сеймі признались, що в боротьбі України з Польщею винні не так українці, як самі польські пани. „Що таке

Digitized by Google

наша Польща?“ говорили декотрі пани; „щире пекло для підданних селян. Пани держуть з їх податі за все: за землю, з плуга, з дима (хати), з кожної голови, а чого не забере пан, те одніме жовнір.“

Хмельницький прислав на сейм і своїх послів. Пани, не вважаючи на батожське лихо, мусіли ласкаво прийняти їх на сеймі. Король послав і до Хмельницького послів, але Хмельницький знав, що Польща вже не має сили, насміявся з їх, вилаяв і сказав, щоб пани знов підписали зборовський мир.

На біду полякам 1652. рік був дуже нещасливий для Польщі. Ціле літо була в Польщі страшна холєра. Трупи валялись як снопи, не було кому навить їх ховати. Погоріли цілі городи. Ціле літо лив такий дощ, що хліб погнив на полі. Розлилися річки, затопили поле, позаливали цілі села, позносили хліб, хати. Польща ледві спромоглася аж весною 1653 року на військо. Ян Казимір послав на Україну Чорнецького з двадцять пятьма титячами війська. Чорнецький був чоловік дуже лютий, лихий, без серця, без душі. Ёго душа кипіла помстою. Сами поляки говорили, що в ёго замість душі був огонь. Польське військо боялось ёго, як огню, за найменчу провину він карав польських солдатів смертю. Чорнецький виіхав на Україну як лютий гайдамака, вирізував цілі села до останьнёго чоловіка, до малої дитини. За ёго лютість ёго можна тільки прирівняти до вовгуровців, або до гайдамацького старшини Кривоноса. З початку 1653 року, тоді як ще стояв лід на річках, Чорнецький вбіг з своїми польськими гайдамаками в Брацлавщину і по дорозі вирізав людей до останнёго чоловіка в Самогородку, Прилуках, Шповці, Ягубці і Линцях. В Погребищах стояв ярмарок. Чорнецький налетів в саму середину базара, вирізав усіх людей і забрав звезене на ярмарок добро. Хмельницький послав проти ёго винницького полковника Богуна такого хитрого, як і Чорнецький, тільки не такого закатованого й лютого. В Богуна було тільки чотирі тисячі козаків. Він послав просити в Хмельницького більше війська, а сам кинувся в манастирище і заперся в замку. Кругом замка були вали й

Digitized by Google

рови. Чорнецький повів поляків на приступ на вали. Богун так сміливо одбивався, що пять тисяч поляків полягло на валах. Чорнецький все таки взяв вали і запалив замок. Козаки не здавались, а Богун вискочив з замка серед полумя й диму і сказав козакам, що він іде до Хмельницького за помічю. Поляки знов полізли на приступ, і знов полягло півтори тисячі ляхів. Стріла попала самому Чорнецькому в лице і пронизала ёму обидві щоки. Він зомлів, упав на землю і ледві не залився своєю кровю. Коли це позад польського війська показалось військо і закричало по татарський. Поляки мов несамовиті кинулись утікати, покидали всі вози з награбляним добром в українських селах. За ними ледві встигли понести Чорнецького. Цю штуку встригнув полякам хитрий Богун. Він вийшов з замка, та пішов не до Хмельницького, а зайшов з заду польського війська і звелів козакам закричати по татарський. Під манастирище швидко прибув і сам Хмельницький. Тут він довідався, що король збірає в Бересті сейм, скликає шляхту і хоче йти на Україну, щоб зовсім побити козаччину і скінчати войну з Україною.

Почався берестецький сейм. Польських панів приіхало дуже мало, та й ті, що приіхали, хотіли помиритись з козаками. Вони вже потомились і дуже витратились. Польща борючись з Україною, марно тратила свою силу. Король хотів зібрати усіх панів на посполите рушеньня, пани не хотіли про те й слухати і згодились тільки накинути подать на кожну хату, і на всіх жидів, щоб найняти військо. Ян Казимір сам хотів вести військо на Хмельницького і звелів збіратись в поход під Глинянами двадцять шостого липця. В той час, як король збірав військо, Тиміш Хмельніцький вмішався в войну Лукули з валахським господарем Радулом. Сам Тиміш нараяв тестеві йти на Валахію і завоювати ii, він обіцяв привести ёму на поміч козаків. Радул довідався про те і не гаячи часу, напросив до себе венгрів з їх королем Ракачі, напав на Ясси, вигнав Лукулу і посадив на молдавському престолі господарем Степана Бурдуца. Лукула втік в Камянець, а потім на Україну. Тоді Тиміш набрав двадь-

Digitized by Google

цять тисяч козаків і українських вольних левенців, чи охочих молодців, напав на Ясси, прогнав Степана і знов посадив господарем Лукулу. Тоді він з Лукулою пішов на Валахію, щоб помститись над Радулом. Над річкою Яловцем стрілись вони з волоським військом. Козаки й молдавяне почали вже побивати волохів, аж тут піднялася буря просто в вічі молдавянам і козакам. Молдавяне подались і почали втікати, а волохи кинулись на козаків і вирубали усіх в пень. Василь Лукула з Тимошем утікли в город. Галац Степан знов увійшов у Ясси, а Лукулина жінка з усім добром утікла в город Сочаву. Тиміш на Україну узяв ще вісім тисяч козаків і пішов в Сочаву на поміч до тещі. Степан послав до польського короля просити польського війська, а сам з венграми обступив кругом Сочаву. Тиміш послав до Богдана, щоб він, як можно скоріше йшов до Сочави спасати єго. Король послав трохи польського війська під Сочаву, а сам рушив на Камянець. Він хотів заступити дорогу Хмельницькому, як він ітиме на поміч синові. Пани раяли королеві побити попереду сина в Сочаві, а потім повернути з усім військом на Україну, щоб насісти на батька.

Тоді Хмельницький побачив, що король і справді задумав побити зовсім козаччину, розіслав по Україні листи, скликав усіх козаків і селян до Чигирина, а тим часом послав послів на три боки: в Туреччину, до татар і в Москву. Він обіцяв султанові оддати Україну, просив кримського хана прийти на поміч з татарами. Хан побачив, що поляки після берестецькоі битви перестали платити ёму що року гроші, й обіцяв прийти з татарами. В місяці серпні приіхав до ёго в Суботів посел од московського царя, Иван Хомин. Царський посел тільки й сказав, щоб Хмельницький мав надію на царську ласку, і більше ніякої помочі не обіцяв.

Хмельницький тим часом зібрав військо і сам не знав куди ёму простувати, чи до Сочави, чи до Камянця.

Тим часом Тиміш сидів з козаками та з молдавянами в Сочаві. Кругом Сучави стояло велике військо з волохів, венгрів та поляків. Вже два місяці сиділи козаки та все ждали помочі од Богдана. Вже не ставало хліба. В городі

Digitized by Google

було тільки три криниці: і води було мало. Між поляками під Сочавою був і той Дмитро Вишневецький, од котрого Тиміш одбив Олександру Лукулівну. Він задумав згубити з світа Тимоша. Раз Тиміш ходив по городському валу між гарматами. Ті поляки, що знали Тимоша на лице, показали на ёго Вишневецькому. Вишневецький звелів навести на ёго гармату. Куля з гармати вдарила в віз, віз розлетівся і шматок дерева вдарив Тимоша по нозі. Він зомлів, і ёго однесли в замок з кровавою ногою сливе мертвого. Через чотирі дні нога зайнялася огнем, і Тиміш умер. Господарша звеліла нікому не говорити про ёго смерть, сховала тіло, і просила полковника Хведоренка обороняти Сочаву. Хведоренко вивів козаків за город, вдарив на волохів та поляків, прогнав їх далеко од города, але нічого не вдіяв. Хмельницький не приходив на поміч, і господарша мусіла оддати Сочаву ворогам. Козаки вийшли і присягли польському королеві на вірність. Господарша виїхала з Сочави з своєю семєю.

Хмельницькому дали знати, що ёго сина ранили; ёму стало жалко сина і він хотів рушити під Сочаву. Зібралась рада. Полковники закричали: „не треба нам чужої землі обороняти, а свою землю без оборони кидати!“ Богдан був тоді пяний і з пересердя вдарив шаблею по руці черкаського полковника Воронченка і поранив руку. Козаки загомоніли; Хмельницький опамятувався, тричи поклонився козакам до землі, звелів викотити ім меду і промовив: „дітки мої! напийтеся та й мене не подайте.“ Вольні козаки простили своєму гетьманові, і закричали: „пане гетьмане! нехай твоя воля буде, а ми всі готові йти з тобою.“ Хмельницький покинув на Україні три полки, послав загон з Подобайлом піднімати на повстаньня Білу Русь і сам виступив в поход. На дорозі Богдан несподівано встрів козаків: вони везли в домовині сина ёго Тимоша. „Слава Богу!“ сказав гетьман, „мій Тиміш умер, як козак, і не попався в руки ворогам.“ Він звелів вести Тимошеве тіло в Чигирин, поставити в церкві і не ховати, доки він сам не вернеться. В місяці октябрі в Чигирині Олександра, що вже мала двоє

Digitized by Google

близнят, стріла за городом з гетьманшею і з Богдановими дочками Тимошеве тіло.

Богдан з козаками йшов далі. Кримський хан ішов ёму на поміч. В польський стан прийшла чутка, що Хмельницький іде з татарами. Поляки стали станом під Жванцем, над Дністром, за пятьнадцять верстов од Камянця проти Хотина. Хоч польські пани не пішли воювати з козаками, а все таки король зібрав чимале військо. Він найняв на кілька місяців багато поляків, найняв двадьцять тисяч німців. З під Сочави до ёго прийшло десять тисяч венгрів і три тисячи волохів. Король стояв під Жванцем і два тижня після Покрови ждав козаків. Хмельницький наближався і знав усе чисто, що робилось в польському стані. Він задумав обступити польський стан кругом, як було під Збаражем і присилувати поляків здатись од голода. Хмельницький послав татарські загони на Подоль і Волинь і звелів не пускати в польський стан возів з харчами. Час ішов, настали осінні холоди, почались дощі, грязь, морози. Поляки, німці й венгри стояли в полотняних шатрах, терпіли од негоди, і не забравши теплої одежі, хапали дрижаки на морозі. В короля грошей було обмаль, він не платив найнятим жовнірам грошей. Істи було нічого. Між жовнірами вкинулась хороба. Люде мерли. Король стояв без діла до самої пилипівки і боявся нападати на козаків.

Тоді поляки почали бунтоватись і гомоніти на короля. Найняті жовніри кричали, що їх найняли тільки на три місяці, і хотіли йти до дому. Кварцяне військо завсіда на зіму пускали на кватирі, і воно просилось до дому. Поляки перші почали по троху втікати, але їх ловили кругом татари, грабили і вбивали. Венгри повтікали всі, бо не привикли до зіми і не забрали з собою теплої одежі. Молдавани ще попереду порозбігались.

Хмельницький знав, яке лихо діялось в польському стані, і просив хана поспішати з ордою. Тим часом прийшов і хан, і Хмельницький говорив ёму, що тепер сам добрий час напасти на поляків. Король зібрав раду, пани признались, що ім тепер приходиться так круто, як було під Пілявою та

Digitized by Google

під Збаражем. На раді постановили тихенько втікти в Польщу через Покутьтя й Галиччину, але втікти було трудно: кругом на Подолі і в Галиччині їх стерегли татарські загони. Сам король задумав втікти з кількома приятелями, та поляки ёго не пустили. Всі побачили, що прийдеться пропасти під Жванцем.

Двадцять восьмого листопада в польському стані почався бунт. Декотрі польські полки піднялись і почали втікати з обоза. Жовніри нападали на вози своіх таки панів і грабили панське добро. Польські генерали звеліли стріляти на своіх жовнірів. Бунт перестав, але багато народа втікло з стана, багато полягло од своіх куль. Польське військо розставало, як сніг на весіннёму сонці. Тоді король і пани хотіли послати до Ислам-Гирея і просити ёго пристати на мир. Аж тут прибув в польський стан посланець од хана. Хан писав до короля, щоб він не гаяв марно часу і приставав на мир з татарами й козаками. Для себе він просив од Польщі податі що року, а для Украіни просив вернути Зборовський мир.

Хмельницький довідався, що хан хоче миритись з поляками, пішов до хана, просив ёго, благав напасти на поляків. Хан ёго не слухав, він знав, що Хмельницький часто посилав послів в Москву і задумав оддати Украіну в піддан-ство московському цареві. Перед Різдвом хан постановив з королем мир: випросив собі що року подать од Польщі, яку ёму платили до берестецькоі битви, а для козаків просив поновити зборовський мир. За те поляки дали ханові право пустити орду по Украіні, грабити й брати в полон украінців, тільки не зачіпати польських панів.

Хмельницький боявся, щоб часом хан злигавшись з поляками, не вдарив з ними на козацький стан, і одступив з військом на Украіну. Поляки війшли в Польщу. Тоді татари кинулись на Подоль і Волинь і по самий Люблин, по саму Припеть забирали людей в неволю, грабили села й містечка. Вертаючись в Крим, татари руйнували Київщину й Полтавщину. Зажурилась тоді Украіна, що нігде ій дітись, витоптала орда кіньми маленькі діти, орда топтала дітей,

Digitized by Google

рубала старих, а молодих гнала в Крим у неволю і продавала на кораблі, в далекі краї турецькі та арабські. Народ почав проклинати Хмельницького за те, що він навів татар на Україну: „бодай тебе, Хмельниченку, перва куля не минула, що велів орді брати дівки й молодиці.“ Таку пісню склав народ про Хмельницького після Жванецькоі битви.

Досталось од татар таки й польським панам! пять тисяч панів повели татари на орканах в Крим. Під Дубном татари потрапили як раз на весільля одночо пана Канёвського. Гості побачили пожежу і закричали: „татари!“ Ніхто не йняв віри, доки татари не напали на гостей, забрали іх, взяли й самого молодого і погнали в Крим. Тільки молода і ii мати втікли і сховались в болото.

МОСКОВСЬКЕ ПІДДАНСТВО УКРАІНИ І МИР З ПОЛЬЩЕЮ.

В той час, як Хмельницький стояв під Жванцем, московський цар Олексій Михайлович зібрав в Москві земську думу чи раду. З усёго московського царства зібрались митрополіти, декотрі архиєреі й игумени та бояре. 1653 року першого жовтня на Покрову царь зібрав думу в своєму дворці. На тій думі писарь прочитав грамоту, що польський король Ян Казимір не поважає московського царя, не поважає православноі віри, заводить на Україні унію, оддає православні церкви уніятам. Потім писарь прочитав, що український гетьман Богдан Хмельницький з усім козацьким військом, вже не раз прохав у царя помочі проти Польщі, не раз просив прийняти в підданству Україну, і що турецький султан закликає до себе в підданство український народ. Після того цар звелів боярам і духовенству сказати, що вони думають про це діло. Бояре, духовенство і дворяне всі стали на тому, щоб оповістити Польщі войну і прийняти Україну в московське підданство.

Тоді цар послав на Україну до Хмельницького бояр: Бутурлина, Алферьєва та Лопухина прийняти Україну в підданство московському цареві.

Digitized by Google

Посли приіхали в Переяслав 31. грудня в той час, як Хмельницький в Чигирині справляв похорони свого сина, і вговорював козаків оддати Україну московському цареві. В Переяславі стрів бояр полковник Тетеря, за пять верстов од города з сотниками свого полка і шістистёма козаками. Козаки скочили з коней, заграли в труби, довбиші вдарили в казани. Коло воріт їх стрів протопоп Григорій з духовенством з хрестами й коровгами.

Після нового року, шестого січня 1654 року приіхав гетьман. Восьмого січня на Ивана Хрестителя зібралася загальна рада. Світом довбиші вдарили в казани. Народ почав збіратись на майдан. В одинадьцятій годині опівдні Хмельницький вийшов з усіма полковниками і старшиною на майдан прикритий бунчуком. Народ замовк і гетьман почав говорити до козаків і народа, щоб вони вибрали собі одного з чотирёх царів; або турецького султана, або кримського хана, або польського короля, або московського царя. „Турецький султан, татарський хан—бисурмане; польський король хотів повернути Україну на католицьку віру, а московський цар православної віри. Найлучче вибрати московського царя. Хто нас не послухає, нехай іде куди хоче! вольна дорога! промовив Хмельницький.

Народ закричав: „хочемо під восточного царя“.

Гетьман сказав: „нехай буде так!“

Потім прочитали договор Хмельницького з царем Олексієм, по котрому Україна йшла в підданство до московського царя. Україна повинна була зостатись з своїм давніми правом козацьким, шляхецьким і городським; московський цар не міг поставляти на Україну своіх бояр старшиною, щоб вони не зламали давніх вольностей українського народа. Всією Україною повинен був правити гетьман Богдан Хмельницький, а після ёго смерти козаки, по давнёму своєму звичаю, повинни були вибірати собі нового гетьмана вольними голосами. Український гетьман мав право приймати чужоземських послів, тільки мусів давати знати в Москву, як до ёго приізджали турецькі й польські посли, щоб часом не вийшло чого небезпечного для московського царства.

Digitized by Google

Козацького війська зоставалось шістьдесять тисяч і могло бути й більше. Православні українські пани зоставались з своїм правом мати землі й маєтності. Городи зоставались з давнім правом вибірати на городські уряди вольними голосами в думі всіх урядників, войтів, бурмистрів, райців і лавників і судитись своїм судом, як було і за польських королів. Так само і козаки мали давне право вибірати собі всю старшину всіми вольними голосами, по давнёму козацькому звичаю. Всі давні порядки, всі закони в судах зосталися по давнёму. За гетьманською булавою зоставалось староство чи маєтность чигиринська, а вся козацька старшина і всі козаки вдержували в себе всі свої землі, котрі в їх були попереду. Гетьман збірав податі з усієї України і давав плату за службу козацькій старшині і всім козакам, частку брав на військові наряди, на гармати й рушниці, а решту одсилав в казну московського царя. Унії і католицькоі віри не повинно бути на Україні. Як би московське царство мало з ким войну, то гетьман був повинен посилати цареві на поміч козацьке військо, а за те московський царь мусів обороняти Україну од ворогів, зараз оповістити Польщі войну і послати московське військо під Смоленськ. Після того рада почала росходитись. Гетьман з боярами сів у карету і поіхав до церкви присягати московському цареві. За ним поіхала козацька старшина. Московські духовні, що приіхали з боярами, хотіли вже привести до присяги гетьмана, але гетьман промовив: „треба, щоб ви самі попереду присягли за московського царя, що він не одніме од нас наших вольностей і не оддасть нас польському королеві".

Посли сказали, що в московському царстві не поводиться, щоб царь присягав своїм підданим. Піддані повинні і без присяги йняти віри цареві.

Хмельницький вийшов з церкви, щоб порадитись з полковниками. Полковники домагались од послів присяги за царя, бо польські королі все присягали козакам. Московські посли таки не схотіли присягати, і гетьман і козацька старшина мусіли йняти віри на царське слово, і покладаючись на честь, присягли на вічне підданство московському цареві. Після

Digitized by Google

того Бутурлин дав Хмельницькому царські дари, гетьманську булаву, коровгу і дорогу одежу. Козаки й народ присягали цілий день. Після того московські посли розіхались по українських городах і приводили козаків та народ до присяги. Через тиждень московські бояре приїхали до Київа. Коло Золотих воріт їх встрів митрополіт Сільвейстер Коссов з духовенством. Митрополітові і київському духовенству не хотілось приставати до московського царя. Стрічаючи московських послів, митрополіт до жалю умірав, а духовенство за слёзами світа не бачило. Київське духовенство і само не присягло і не пустило присягати тих шляхтичів, що служили в манастирських маєтностях. Воно дивилось на руських, чи кацапів, як на народ дуже простий і грубий, бо само було тоді вчене й просвічене. Пятьдесять літ ще після того воно не присягало московським царям і залежало од цареградського патріярха, а не од московського.

Не вся козацька старшина присягла на московське підданство. Винницький полковник Богун з усією Подолю не послухав гетьмана, посварився з ним, і не присягнув цареві. Він ненавидів і поляків, але не любив і руських. Старшина Сірко з своїми козаками покинув Україну, утік на Запорожьжя і не схотів іти в підданство цареві.

Прийнявши Україну по Ямполь, Горинь і Припеть в підданство, царь Олексій оповістив Польщі войну, послав військо під Смоленськ і швидко й сам виїхав слідком за ним. Польщі приходилось круто. Король насилу зібрав військо і вислав ёго з Радзівіллом. Хмельницький послав цареві з ніжинським полковником Золотаренком три козацькі полки. В серпні 1654 року москалі й козаки напали на Радзівілла і розбили ёго військо. Білоруські городи здавались московському цареві один по другому. Могилів сам одчинив ворота московському війську; потім Мстислав, Оришя, Дорогобуж, Полоцьк і Вітебськ. Чернігівський полковник Подобайло завоював Гомель, Новий Бихов і під Старим Биховом був сам убитий. В кінець усёго цар Олексій взяв Смоленськ і зараз повернув на православні церкви ті костели, що поляки переробили з церков. Цар завоював двісті городів і вернувся до Москви.

Digitized by Google

Хмельницький стояв з козаками на Україні; з ним був і боярин Бутурлін з москалями. Польське військо стояло за українською гряницею в польській половині Подолі. Поляки довідались, що винницький полковник не присягнув московському цареві і послали до ёго лист, обіцяли настановити ёго гетьманом, на місто Хмельницького, аби тільки він знов пристав до Польщі. Богун одіслав той лист до Хмельницького. Тоді польський брацлавський воєвода вислав на українську Подоль військо. Поляки вирізали всіх людей в Немирові. Три тисячі українського народа сховалось в великому мурованому лёху. Поляки викурювали їх димом і вони всі душились, і ні одна душа не здалась полякам. Потім вони вирізали людей в Ягубці, в Муширові, розсипались по оселях, палили, різали людей. Народ умирав, а не хотів приставати до Польщі.

Поляки побачили, що своїми силами нічого не вдіють, послали посла в Крим, просити помочі в татар. Хан Ислам Гирей вже вмер. Після ёго настав ёго брат Махмед Гирей. Він більше всего боявся московського царя, був радий воювати з Хмельницьким за те, що він пристав до московського царства; хан обіцяв послати татар на поміч полякам. До самої зіми ждали поляки татар, і як тільки ночули, що татари вступили на Подоль, то зараз рушили на козацьку Україну і підступили під містечко Бушу, що стояло на скелі коло самого Дністра. Народ заперся в Буші і був готовий лучче вмерти ніж оддатись ляхам. Козаки вилетіли з брами і вдарили на поляків. Чорнецький ввігнався за ними в браму. Козаки пустили ёго, але як тільки він одійшов далеко од брами, вони запалили позад поляків хати і ввігнали їх в огонь. І чоловіки й жінки з косами та киями кинулись на ляхів. Сам Чорнецький ледві вискочив з огню з простреляною ногою. Поляки побачили, що трудно лізти на гори та на скелі, і просили народ самохіть здатись. Народ пускав на їх кулі, кидав зверху колодки. Поляки лізли на скелі, скочувались і падали. Тоді Чорнецький спустив воду з ставка, що був з одного боку Буші, і кинувся тудою в містечко. Нещасні Українці самі запалили свої хати, і щоб не дістатись ляхам,

Digitized by Google

почали вбивати одні других. Жінка вбитого сотника Завистного сама сіла на бочку пороху, підпалила порох і її рознесло на повітрі. Молодиці кидали своїх дітей в полумя та в криниці і сами скакали туди за ними. Шістьнадцять тисяч народа загинуло в Буші! все їх добро згоріло і ніхто не хотів здаватись ляхам. Сімдесять молодиць сховались в одній печері недалеко од містечка, що була між терном. Декотрі з їх погубили по дорозі свої намітки. Поляки вгляділи намітки, вислідили їх, знайшли печерю і закричали: „Здавайтесь!“ Молодиці стреляли на їх з печері. Тоді поляки одвели воду з однієї річечки в печерю. Печерю залили водою; всі молодиці потопились, а таки не здались полякам.

З під Буші поляки пішли по Подолі і скрізь вирізували народ з таким звірством, як батиєва Орда. Вони дійшли до Брацлава, де стояв сам Богун. Як на диво в Брацлаві брама стояла одчинена, в городі й за городом і на валах не було ані живої душі. Вісім разів поляки обійшли кругом Брацлава, і не було видно ні душі. „Се штука хитрого Богуна!“ сказав Чорнецький: „він десь засів з козаками, та тільки жде нас, щоб вискочити і напасти.“ Коли це восьмого декабря, козаки вискочили з брами, і стали над Бугом, перейшли міст, спалили єго і пішли на Умань, під самим носом у поляків. Поляки стояли витріщивши очі, і боялись гнатись за козаками: вони знали, що там був хитрий Богун.

Під Брацлавом поляки ждали татар і розіслали по Подолі листи, щоб народ приставав до Польщі. Народ не хотів того й слухати. Більш од усіх противилась полякам Демовка. Там у замку засіли козаки й селяне. Поляки взяли містечко й замок, спалили єго і вирізали чотирнадцять тисяч українців.

Тим часом син кримського хана привів татар. Десятого січня 1655 року поляки й татари пішли на Умань, де сидів Богун з козаками. Кругом Умані йшли три ряди валів та ровів. Поляки обступили город і почали палити з гармат, щоб запалити город. Козаки вкривали покрівлю на хатах мокрими шкурами та повстю і обливали водою вали. Вода замерзала і вали блищали на сонці, наче зроблені з леду.

Digitized by Google

Коли се прийшла чутка, що Хмельницький з козаками та москалями йде до Умані. Поляки покинули Умань і повернули назустріч Хмельницькому. Тут вони довідались, що перед Хмельницького йшов загон полтавського полковника Пушкаренка, і заперся в Охматові. Поляки пішли під Охматів, і почали стріляти з гармат.

Хмельницький і справді йшов, тільки не з усім військом. Він постановив великий козацький та московський обоз під Білою-Церквою, а сам ішов з невеликим військом, не знаючи, що поляків було багато. Як поляки били з гармат на Охматів, Хмельницький снідав в Ставищах за десять верстов од Охматова. Хмельницький зараз рушив почувши гук од гармат, і наткнувся на поляків на полі, де тепер село Багва, над річкою Бавою, як раз на заході сонця.

Ніч заступала, а битва починалась. Пять годин бився Хмельніцький з поляками. Гармати так часто гупали, що од огню було видно як у день. Козаки подавались,—поляків була велика сила. Тим часом Богун вийшов з Умані і несподівано вдарив на поляків ззаду. Поляки так здивувались, що покинули Хмельницького, обернулись і почали одбиватись од Богуна. Серед ночі не видно було, хто з ким бився. Богун прорізався через польський стан і пристав до Хмельницького. Тоді Хмельницький велів збити докупи три ряди санок, зробити вали з мертвих трупів, і почав прориватись через польський обоз. Почався такий страшний мороз, якого люде не памятали в тім краю. Поляки замерзали на полі. Хмельницький пробився через польський стан і пішов на Білу-Церкву. Згадуючи той тяжкий час, козаки продражнили те місце Дрижи-поле.

Тоді татари покинули поляків і розсипались по Україні загонами і грабили народ. Хмельницький послав на їх з десятьма тисячами козаків Богуна. Як та птиця, Богун кидався з одного місця на друге, ловив татар, бив їх, однімав людей і награбляне добро. Вісім тисяч татар не минули Богунових рук; дві тисячі з половиною Богун оддав Хмельницькому живими. Але весною татарин Калга привів на поміч полякам і на лихо Україні, ще шістьдесят тисяч орди. Ба-

Digitized by Google

гато сіл та містечків вирізали вони з поляками. Багато згубили з світа українського народа. Тоді Хмельницький задумав дуже мудре діло: він накликав на Польщу Шведів. На Дрижи-полі він полонив між поляками двох офицерів: вони були родом шведи. Хмельницький послав іх до шведського короля Карла-Густава з грамотою, просив короля напасти на Польщу од півночі. Шведський король прислав на Україну посла, генерала Вільгельма Карлуса, постановити з Хмельницьким договор і оповістив Польщі войну. Шведський король аістом кинувся на Польщу од півночі, завоював увесь край до самої Варшави, взяв Варшаву без битви. Польський король утік, і Варшава присягла на підданство Шведам. В восени Карль-Густав завоював і Краків. Польські пани без сорома зрадили свого короля і присягли Шведам, тоді як на Україні чоловіки й молодиці покотом умирали за Україну. В той час московський цар завоював Мошлів, Мінськ, Ковно й Вільно і всю Литву, пишно въіхав в Вільно і назвав себе литовським князем. Полуденну Білу-Русь завоювали козаки, і в той час вбили Золотаренка під Старим-Биховом. Козаки привезли ніженського полковника в Ніжин, а потім в Корсун, і в той час, як правили над ним похорон, запалилась церква. В церкві згоріло чотириста душ народа й тіло Золотаренка.

Тоді Хмельницький з московським боярином Бутурліном повели козацьке й великоруське військо на Галичину, щоб одібрати од Польщі увесь край, де жив український народ. В Галичині піднявся увесь народ, карпацькі гуцули зійшли з гір і почали вигоняти польських панів. Городи й замки одчиняли брами перед козаками. Козаки стали кругом Львова. Польське військо втікло з Львова під Городок. Над ним старшинував Потоцький. Хмельницький послав за ним слідком козацький загон і козаки вбігли в Городок, розбили поляків і забрали все іх добро.

Львів заперся перед козаками. Хмельницький велів облягти єго кругом по горах, приіхав і сам, став коло церкви святого Юра і пішов до церкви слухати службу божу. Зараз після Покрови він послав в город до магістрата лист,

Digitized by Google

щоб город здався. Магістрат не одписав нічого Хмельницькому. Тоді Хмельницький звелів вдарити на город з гармат, і пани мусіли почати переговори з козаками. Вони послали тих українців з міщан, що знали козаків ще в 1648 році і бували в обозі Хмельницького: то був Самійло Кусевич, Христоф Захнович і Павло Лавришевич. Посланці перейшли дуже здоровий козацький і московський обоз, і їх привели в шатро до Хмельницького. Хмельницький сидів на лаві коло стола, підобгавши під себе ноги, по турецькому звичаю. З ним був писар Иван Виговський, єго брат Данило, обозний Носач, переяславський полковник Тетеря й инчі полковники. Все то були люде вчені й просвічені, а найбільше Тетеря, що вмів говорити по польськи, по славянський і по латинський, і котрого сами поляки звали вченим чоловіком. Тут були посланці польського короля і кримського хана. Були тут і московські люде, але трохи посиділи і пішли до дому. Львовські посли примітили, що між козацькими полковниками і московським старшиною не було щирости. Духовник Хмельницького прочитав перед обідом молитву і не помянув московського царя.

Посли вернулись в город, а другого дня знов прийшли в козацький обоз. Хмельницького не було дома. Виговський одіслав їх до Бутурлина. Московський воєвода вговорював послів оддати Львов москалям і присягати на підданство московському цареві. Вони не схотіли і сам Виговський тихенько написав Кусевичові, щоб Львовяне не оддавали города московському цареві.

На город стріляли тільки москалі, козаки стояли без битви. Очевидячки між козаками й москалями починався нелад. До Хмельницького написав православний владика Арсеній, щоб він не проливав крові, а магістрат обіцяв заплатити викуп. Саме тоді прийшла чутка, що орда напала на Україну. Хмельницький згодився взяти викупу шістьдесять тисяч золотих, і Львів вдруге викрутився з біди од козаків та москалів. В той час польський король прислав до Хмельницького посла Любовіцького з листом і просив Хмельницького не губити Польщі. Хмельницький прочитав королів лист і сказав Любовіцькому: „колись то давно, кажуть, жив у нас

Digitized by Google

один чоловік. В ёго під полом жив уж і приносив хазяінові щастя в хату. Чоловік став дуже багатий, всі ёму завидували і не знали од чого він став такий багатий. Хозяін жалував ужа, ставив ёму коло нори молоко в мисці. Уж лазив між дітьми і ёго ніхто не зачіпав. Раз дали хазяйському синові молока. Уж приліз і почав і собі іста молоко з миски. Хлопець ударив ужа по голові, а уж укусив хлопця. Прибіг батько і кинувся на ужа. Уж всадив голову в нору, а хвіст зостався зверху. Хозяін одрубав ёму хвоста. Хлопець умер, і уж боявся вилазити з нори. От після того чоловік почав бідніти. Все ёму якось не йде на руку, все перевелося на ицькову сучку і він став бідний. Чоловік пішов до знахура і питав ёго, чого він став такий бідний, чого ёму все не йде на руку. Знахур сказав: помирись з ужем, бо од ужа було тобі щастя в хаті. Жінка понесла ужеві молока, він наївся та знов сховався в нору. Хозяін почав просити ужа, щоб він помирився з ним. Тоді уж сказав: дурна твоя, чоловіче праця! як тільки я гляну на свій куций хвіст, то мене бере злість, а як ти згадаєш свого покойного сина, то й тебе бере охота роздавити міні голову. Живи-ж собі в своій хаті, а міні добре і в моій норі.“ Був час, промовив Хмельницький, що й козаки з поляками були приятелями, але як ви одрубали нам хвоста, то вже тепер нічого не поможеться. Нехай вам буде Польща, а ми забєремо Україну по Люблин, Львів, Ярослав і Перемишль. З тим словом прощай, куме!

Перед Пилипівкою козаки рушили з-під Львова, а через тиждень за ними рушив і Бутурлін з москалями. Між ними не було ладу. Хмельницький сказав польським послам, що Москва дуже проста й груба.

Хмельницький пішов на Україну, а частка козаків з великоруссами пішла на Люблин, і взяли ёго. Московський воєвода домагався, щоб ёму оддали все жидівське, панське і єзуіцьке добро, видали всіх жидів і присягнули Олексію Михайловичу. — Люблинці присягли московському цареві, дали викуп і вигнали на заріз жидів. Шість день палили козаки жидівський куток. Козаки вирізали всіх жидів, і не

Digitized by Google

втерпіли, щоб не ограбити католицьких манастирів і не повбивати польських ченців.

Але після того Люблин взяли Шведи, і Люблинці присягли Шведському королеві.

Здається, все було гаразд на Україні, все йшло добре для Хмельницького. Московський цар і справді став до помочі козакам. Аж тут несподівано скоїлось недобре діло для України! Поляки помирились з московським царем, і цар почав тягти руку за Польщею на біду Україні. Польща почала потроху поправлятись. Ян Казимір вернувся і одняв од Шведів Варшаву.

Польські пани схаменулись, що продали шведам свій край, і почали знов присягати своєму королеві. Тоді Ян Казимір послав послів в Москву, і просив мира. Цар боявся шведського короля, бо він був єго сусідою і міг одняти московські землі; він послав своїх послів в Вільну і в 1556 році в восени звелів постановити з Польщею мир. Поляки обіцяли московському цареві дуже багато: обіцяли після смерти Яна Казиміра вибрати Олексія Михайловича польським королем, а за те він був повинен обороняти Польщу од шведів і оповістити ім войну, ще й заборонити Хмельницькому бити поляків.

Хмельницький послав своїх послів в Вильно, щоб вони встоювали за право України, але московські посли сказали ім, що Хмельницький і козаки—піддані люде і не сміють давать голос на раді, де посланники царів говорять про їх долю. Козацькі посли мусіли вернутись до дому.

Тим часом на Україні пішла чутка, що московський цар оддав Україну полякам. Хмельницькому дуже не подобалось, що цар хоче воювати з шведами, котрі були дуже вигодні приятелі для України, бо воювали з Польщею і помогали козакам добивати ії. Україні було б вигодно, щоб сам московський цар воював з Польщею, а не вступав з нею в побратимство. Козаки загомоніли і сполохались. Козацькі посли вернувшись з Вільни, впали гетьманові в ноги, плакали й обнімали єго ноги: „Пропала Україна! Не ма нам нігде помочі. Царські посли нас в шатро не пустили, а ляхи казали

Digitized by Google

нам, що царь оддасть знов Україну полякам!“ казали посли.

Почувши те, Хмельницький дуже разъярився й розлютовався: „не плачте, діти, треба нам одступити од царя; будемо і під бусурманським царем, не то що під християнським! казав Хмельницький до козаків і зараз зібрав полковників на раду. Хмельницький лаявся, бісився, проклинав Москву. Полковники просили ёго заспокоїтись, говорили, що не може бути, щоб цар, прийнявши козаків в підданство, зараз таки отдав їх полякам. Хмельніцький трохи заспокоївся.

Хмельницький писав цареві в Москву, щоб він не йнив віри полякам, що вони ёго не виберуть королем в Польщу, а тільки дурять, бо їм вигодно одбиватись од шведів московським військом, шо в той саме час поляки посилали послів до Рима і обіцяли вибрати собі за короля брата Римського цесаря.

В Москві Хмельницького не слухали. А тут Туреччина й Крим грозили йти на Україну і помагати полякам проти козаків. Турки й Татари боялись московського царства, боялись, що воно стане ще страшніше для їх, забравши Україну. Хмельницький засумував, а потім почав слабіти. Мабуть в той сумний час гетьман, як кажуть, склав пісню: „Ой біда, біда чайці небозі, що вивели дітки в степу при дорозі“, де на чайку нападають всякі птиці, як на Україну нападали сусіди вороги: татари, поляки й турки.

Тоді Хмельницький, не довго думаючи, і не покладаючи надіі на московського царя і прицуцуватих московських бояр, що дались так легко в дурні полякам, задумав нове діло. Шведський король знов прислав в Чигирин посла Грондського 1656 р. в січні і просив Хмельницького знов постановити з Швецією умову напасти на Польщу і вго. орити до того і венгерського короля Ракочі. Хмельницький тепер був готовий на все. Він згодився і послав Гроноського отця Данила до Ракочі. Ракочі сам хотів бути польським королем і з охотою пристав до Хмельницького. С початку 1657 року Швеція, Венгрія і Україна зновились розділити між собою Польщу. Швеція хотіла взяти Велику Польщу, Венгрія Малу

Digitized by Google

Польщу — Литву, Галичину, а Україна хотіла одібрати Волинь і частину Подолі. Той договор підписали од України генеральний судья Самійло Зарудний і генеральний обозний Ковалевський.

Постановивши договор, не питаючись московського царя, Хмельницький зараз послав до Ракочі на поміч Ждановича, Зеленецького і Поненко з дванадцятьма тисячами козаків воювати Польщу.

В січні 1657 року Ракочі рушив на Польщу. В ёго війську був усякий народ: були венгри, волохи, козаки, наддністрянські українські лівенці. Військо рушило на Покуття і пішло на Львів. Ракочі велів городові здаватись, одначе Львів не здався і не присягнув ёму.

В марті Ракочі був уже в Кракові і взяв Краків. Город присягнув ёму і тут стрівшись з шведським королем Ракочі пішов далі в Польщу, взяв Берестя, Люблин, а далі й Варшаву разом з шведським королем. Дикі венгри з козаками кинулись грабити костели, манастирі й доми і ограбили навить королівський палац. Польський король знов мусів утікати з Варшави під Ченстохово і дав знати московському цареві, що задумав робити Хмельницький, дав знати, що Хмельницький вже послав козаків на поміч Ракочі руйнувати Польщу. Цар Олексій вже мав Польщу за своє царство і розсердився на Хмельницького.

В той час Хмельницькому вже було трохи не шістьдесять років. Він почав слабувати і знав, що ёму недовго жити. Віленський договор московського царя з Польщею, такий шкодливий за для України, побив гетьмана, як лиха година. Він так багато добра для України сподівався од московського царя, так хотів, щоб сталося велике одно царство з Москви й України, з однією православною вірою, з вольним правом українського народа! а цар московський попсував ёго діло. Хмельницький побачив, що Москва дуже груба, що московські люде вже почали обіжати українців, вже поглядали на ёго скоса; що українське духовенство не хоче навить присягати московському цареві і догадався, що він помилився, покладаючи велику надію на Москву.

Digitized by Google

Хмельницький знав, що ёму не довго жити на світі і хотів настановити свого сина Юрія гетьманом за живоття. В місяці маі він зібрав раду з козацьких полковників, сотників і вибраних козаків. Хмельницький вийшов на раду, росказав про свою важку службу в смутний час для України, дякував за честь, що козаки вибрали ёго за гетьмана, за іх вірну службу, поклав гетьманську булаву, бунчук і коровги і просив вибрати нового гетьмана.

Хмельницький поклонився раді і залився слізми. Козаки ничого не говорили й плакали.

„Є між вами люде розумні й придатні", говорив далі Хмельницький, „виберіть собі або Антона Ждановича, київського полковника, або переяславського — Тетерю, або полтавського Мартина Пушкаренка, а більш усёго я вам раджу вибрати Ивана Виговського."

„Ні, ні!" закричали козаки—„за твою службу козацькому війську, за твої труди, за твій розум і сміливість, за те, що ти визволив нас з лядського ярма, ми хочемо, щоб гетьманом був твій син Юрій. Хоч він і молодий, так ми приставимо до ёго на пораду розумних людей".

Хмельницький покликав сина і дав ёму гетьманську булаву й бунчук; урядники прикрили ёго коровгами й шапками. Потім вдарили в літаври, заграли на труби, й почали стриляти з гармат та рушниць.

Хмельницький вдержав в своіх руках гетьманську власть до самоі смерти. Літом він заслаб і вже не міг встати з постелі. В той час, третёго червця приіхали од московського царя посли: Федор Бутурлін і Василь Михайлов. Вони застали гетьмана на постелі. Гетьман не міг говорити з ними і одіслав іх до Виговського.

Посли не хотіли говорити з Виговським. Гетьман просив іх до себе на обід; посли були дуже неласкаві, не хотіли сідати за гетьманський обід і іх насилу впросили. Столи поставили коло гетьманової постелі.

З гістьми сіла гетьманша, Виговський і гетьманова дочка Катерина, що ій держав Виговського брат Данило. На половині обіда гетьман звелів підвести себе, взяв срібний ку-

Digitized by Google

бок з вином, випив за царське здоровля і впав на постіль од слабости.

Другого дня посли почали випитувати в Виговського, навіщо гетьман змовляється з шведським королем та з Ракочі. Хитрий Виговський, сподіваючись ласки од царя, глянув на образ Христа, перехрестився і почав божитись, що се все робилось для слави московського царя і ніхто не думав тим шкодити Москві, ніхто не думав садити Ракочі на польському престолі.

Через три дні Хмельницький покликав до себе послів. Бутурлін почав виговорювати гетьманові за те, що він змовляється з Шведами та з венграми і вступався за Польщу. Хмельницький розсердився і заговорив щиро: „я од шведського короля не одступлюся: шведи люде правдиві й щирі. А цар зробив міні й запорозькому війську велику шкоду: помирився з поляками ще й нас хотів ім оддати. А тепер до нас дійшла чутка, що цар послав ляхам на поміч двадцять тисяч війська проти козаків, венгрів, та шведів. Ми хотіли добра Москві, не пускали татар на московське царство. Московський цар як цар, та тільки міні дивно, що ёго бояре нічого путнього ёму не порадять: корони польської ще не взяли, а вже з польськими панами братаються і з шведами войну почали.“

Тоді Бутурлін почав докоряти Хмельницькому, що ёму такі речі говорити сором, що він забув Бога і зломив присягу цареві. Він почав вступатись за Польщу, докаряв гетьманові, що він дозволив козакам воювати з венграми та шведами Польщу, котру московський цар мав уже за своє царство. В кінець усёго Бутурлін сказав, що цар не думає оддати Україну полякам і не посилав полякам московського війська.

Другого дня приіхав до послів Виговський і просив іх вибачати гетьманові за те, що він так горяче говорив з ними, бо він слабий чоловік, на всіх сердиться часом так, що й підступити до ёго не можно.

Посли знов почали підлесливо говорити до Виговського і випитувати, обіцяючи царську ласку. Виговський, хоч і не

Digitized by Google

любив ніколи Москви, почав хвалитись своєю прихильністю до Москви і просив собі од царя маєтності на Білій Русі в Орші.

Саме в той час несподівано приїхав до гетьмана посол од Ракочі, а другий од шведського короля. Московські посли випитували в урядників, підкупували соболями гетьманських канцеляристів — і таки нічого не довідались. Ще раз покликав їх до себе гетьман і українським язиком сказав ім, щоб московський цар помирився з шведами і вдарив разом з ними на поляків, щоб їх до кінця побити. „Ми ляхів добре знаємо;“ сказав гетьман: „хоч вони на словах і вибрали царя собі за короля, а справді того ніколи не буде. Вони тільки ёго дурять, щоб він не воював з ними. Я вже перейняв їх лист об тім до турецького султана.“ Московські посли сказали Хмельницькому, що Тетеря в Москві попереду договорився, щоб в Київі, Ніжині та Чернигові були московські воєводи, і почали намогатись, щоб в Київі гетьман збудував казарми для московського війська. Хмельницький сказав, що в ёго з царем не було договора пускати на Україну московських воєвод, а селити московське військо в Київі не можно, бо трудно дістати місця. Хмельницький постеріг, що на місце вигнаних поляків, московський цар хоче посадити на Україні московських людей. Ёму се дуже не сподобалося.

Посли московські виїхали з Чигирина і швидко після їх приїхав до Хмельницького од польського короля посел Бенёвський. Аж тепер король хотів помиритись з Хмельницьким і згодився одділити зовсім Україну од Польщі. За те король просив Хмельницького одказатись од договора з Ракочі та з королем Густавом і прислати на поміч полякам на перший раз десять тисяч козаків. „Я знаю, що ти вже помстився за обіду“, писав король до Хмельницького, „подай же з щирим серцем руку на мир; ти був причиною нещастя Польщі, нехай же од тебе вийде і спасеньня Польщі.“

Тоді Бенёвський обмежував гряницю України од Польщі: од лимана Дністра, по Дністру до Покутья, а далі до початку річки Горині на Волині, аж до Припеті. Од Припеті йшла гряниця до Старого Бихова під Могилевом на Білій

Digitized by Google

Русі, а там через Дніпро та через Саги до города Рославля в теперішній Смоленській губерні. Звідтіль ішла гряниця поза Черніговщиною й Полтавщиною до Чорного моря. В той час Пінський повіт за Припетю оддався Хмельницькому по добрій волі, тільки з тим, щоб він не силував католиків до православної віри. Хмельницький послав туда козацького урядника Грушу прийняти Пінчуків в підданство України. Король обіцяв за себе і за Польщу сповнити все, що постановив Бенёвський з Хмельницьким.

Так то Польща мусіла таки одділити Україну. Україна одбилась од Польщі. Тільки Галиччина, частка Волині та Біла Русь остались за Польщею. За теж Україні досталась на Білій Русі половина теперішнёї Могилевськоі губерні, трохи Смоленськоі, Мінськоі і Гроднянськоі.

Помирившись з Польщею, Хмельницький при Бенёвському написав лист до Ждановича покинути венгерського короля Ракочі і звелів десятём тисячам козаків зараз виступати на поміч Польщі. Старшинуваньня над тим військом він дав синові Юрію.

Того ж літа Хмельницький умер на Першу Пречисту пятьнадьцятого серпня опівдні в Чигирині і перед смертю звелів поховати себе в Суботові, бо звідтіль схопилося полумя войни, що потім визволило Україну з польськоі неволі. Двадьцять третёго серпня поховали Хмельницького в Суботові. Народ так плакав, що не чути було, як співали в церкви. Домовину з тілом поховали в мурованій церкві, що збудував сам гетьман. Та церква стоіть і тепер, та нема там Хмельницького могили. Польський генерал Чернецький після того напав на Суботів і звелів викопати й викинути Хмельніцького кістки за те, що він бився з польськими панами.

Українські кобзарі і тепер ще співають пісні про Богдана Хмельницького, про ёго битви на Жовтих-Водах, під Корсуном, під Пілявою, Збаражем, Берестечком, про поход Тимоша, ёго сина в Молдавію, про ёго смерть; співають думи і про Нечая, Хмельницького полковника, що встоював за простий народ і про гайдамацького полковника Максима Кривоноса, що в думах зветься Перебийносом. Сам народ

Digitized by Google

по селах вже позабував ті давні козацькі думи. От яку думу про битву Хмельніцького під Корсуном співають кобзарі:

Ой обізветься пан Хмельницький,
Отаман — батько Чигиринський:
Гей друзі-молодці,
Братья козаки запорожці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
Из ляхами пиво варити зачинайте,
Лядський солод, козацька вода, —
Лядські дрова, козацькі труда.
Ой з того пива
Зробили козаки з ляхами превеликеє диво.
Під городом Корсуном вони станом стали,
Під Стеблевом вони солод замочили,
Ще й пива не зварили —
А вже козаки Хмельницького з ляхами барзо посварили.
За ту бражку
Счинили козаки з ляхами велику драчку:
За той пивний молот
Зробили ляхи з козаками превеликий колот;
А за той незнать-який квас
Не одного ляха козак, як би скурвого сина за чуба тряс.
Ляхи чогось догадались,
Від козаків чогось утікали,
А козаки на ляхів нарікали:
Ой ви ляхове, пеські синове!
Чом ви не дожидаєте,
Нашого пива не допиваєте?
Тоді козаки ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали,
Як барана звязали,
Та перед Хмельницького гетьмана примчали:
Гей пане Потоцький!
Чом у тебе й досі розум жіноцький?
Не вмів ти єси в Камянськім Подільці пробувати,
Печеного поросяти, курициі з перцем та з шапраном уживати,

Digitized by Google

А тепер не зумієш ти з нами козаками воювати
І житнёї соломахи з тулузком уплітати.
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримці паші сироі кобилини жовати.
Тоді ляхи чогось догадались,
На жидів нарікали:
Гей ви жидове, поганські синове!
На що то ви великий бунт зривали,
На мили по три корчми становили,
Великиі мита брали:
Від возового по пів золотого,
Від пішого по два гроши,
У ще не минали сердешного старця,
Відберали пшоно та яйця!
А тепер ви тиі скарби збирайте
Та Хмельницького йіднайте;
А то, як не будете Хмельницького йіднати,
То не зарікайтесь за річку Вислу до Полонного прудко тікати.
Жидове чогось догадались,
На річку Случу тікали.
Котрі тікали до річки Случи,
Ті погубили чоботи й онучи:
А котрі до Прута,
То була від козаків Хмельницького доріженка барзо крута.
На річці Случи,
Обломили міст идучи,
Затопили усі клийноди
І всі лядські бубни.
Котрі бігли до річки Росі,
Ті зостались голі и босі.
Обізветься первий жид, Гичик,
Та й хапається за бичик.
Обізветься другий жид, Шлёма:
„Ой я ж пак не буду на сабас дома!“
Третій жид озоветься, Оврам:
„У мене не великий крам:

Digitized by Google

Шпильки, голки,
Кременьня, мольки.
Так я свій крам
У коробочку склав,
Та козакам пятами накивав.“
Обізветься четвертий жид, Давидко:
„Ой брате Лейбо! уже ж пак із-за гори козацькі коровги видко!“

Обізветься пятий жид Юдко:
„Нумо до Полонного утікати прудко!“
Тоді жид Лейба біжить,
Аж живіт дрижить;
Як на школу погляне,
Ёго серце жидівське зівяне:
„Єй школо ж моя, школо мурована!
Тепер тебе ні в пазуху взяти,
Ні в кишеню сховати,
Але доведеться Хмельницького козакам на срач, на балаки покидати!“
Отсе, панове молодці, над Полонним не чорна хмара вставала;

Не одна пані ляшка удовою зосталась.
Озоветься одна пані — ляшка:
„Нема мого пана Яна!
Десь ёго звязали козаки, як би барана
Та повели до свого гетьмана.“
Озоветься друга пані — ляшка:
„Нема мого пана Кардаша!
Десь ёго Хмельницького козаки повели до свого коша.“
Озоветься третя пані — ляшка:
„Нема мого пана Якуба!
Десь Хмельницького козаки та либонь повісили ёго десь на дубі.“

Digitized by Google

Зміст.

Козаччина.

	Лист
Польські королі на Вкраіні	1—7
Перші козацькі гетьмани	7—15
Народне лихо за Зигисмунда III. та Унія . .	15—23
Повстаньня Косінського, Наливайка, Трясилла та Павлюка	23—38

Украіньский гетьман Богдан Хмельницький.

Початок новстаньня й битва на Жовтих-Водах та під Корсуном	38—58
Битва під Пілявою, Збаражем та Зборовом . .	58—85
Битва під Берестечком	85—117
Битва під Батогом та під Жванцем	117—131
Московське підданство Украіни і мир з Польщею	131—150

Digitized by Google

Помилки:

Сторона	рядок	надруковано:
30	19 з верху	застукали
38	12 з долу	від
58	8 з долу	встали панів
61	13 з долу	мужова
65	2 з верху	тозаки
65	11 з долу	з татарського
68	3 з долу	пірналами
76	11 з долу	Вісна
78	4 з верху	побіч
140	2-3 з верху	завидувики
141	16 з верху	1556

SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE
513.

Digitized by Google

51
И. 14102

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАН

БОҐДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

І

КОЗАЧЧИНА.

ІВ. ЛЕВИЦЬКОГО.

Заходом М. Павлика.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google